

Cilt I

1931

TÜRK HUKUK VE İKTİSAT TARİHİ MECMUASI

Istanbul Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü
tarafından neşredilir

Müdür :

Prof. Dr. Köprülüzade Mehmet Fuat



Istanbul — Evkaf Matbaası

1931

Mogollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti (1)

Ahmet-Zeki Validi

İstanbul Darülfünununda "Türk tarihi,, muallimi

I

Bu mevzua temas etmeden evvel Moğol-İlhanî(İlxânî) devletinin malî ve iktisadî sistemlerine ait bazı izahat vermek icap eder.

Moğol devletinin malî sistemini izaha yarayacak malûmat mevcut ise de, bugüne kadar işlenmemiş ve pek karışık bir halde bulunmaktadır. Bu karışık malûmatı tanzime çalışan âlimlerin Moğol maliyesinin esas ayarı ve meskûkât kıymetlerinin tayini hususlarındaki fikirleri bile tekrar bir defa bakılmaya muhtaç bir halde bulunmaktadır. Bunlardan Markov ve Barthold İran-Moğol maliyesinde esas gümüş dinar olduğu fikrindedirler. Her ikisi de İlhanîlerde altın sikkenin muamele için olmayıp, yalnız hediye ve merasimlerde kullanmak için darbedildiğini katiyetle söylüyorlar (2). Barthold Reşidüddin'in « درستى طلا » diye gösterdiği yüz miskallık büyük altınlar hakkındaki kaydine(Topkapı nushası ver. 323 b) ve Hammerin naklettiği (Geschichte der Ilchan, II, 159) bir Bizans kaydine istinat etmektedir. Fakat Gazan Hanın sözü (چون در حق کسی انعام فرمایم اورا ازان درستها بدیم) bunların yalnız in'am için yapıldığını göstermez; bu sözler bütün altın meskûkâta ait değildir. Burada bir anlaşılamazlık vardır. Gazan Hanın "In'am edeceğim adama bu dürüstlerden vereceğim," sözü bütün altın meskûkâta ait değil, yalnız yüz miskal ağırlığındaki büyük ve güzel "nümune paralar,"a aittir ki Reşidüddin de onların güzelleğini methediyor (و فرمود تادرستهای طلاهایك صد مثقال زدند و بخطوط تمامت ولايات نام خود بر انجا سكه زد تادر همه مواضع چون بخوانند دانستكى ضرب اوست)

(1) Türkistan ve Azerbaycanı öğrenme Derneğinin 9 mart 1929 celsesinde okunan "Anadoluda Moğol hâkimiyeti" serlevhalı maruzadan mehuzdur.

Bu makaledeki kısaltmalar : qarş = karşılaştırmaz; bq = bakınız; öy. = öyle, keza; ver. = verak; s. = sahife; ilh = الخ; y. ora = yine orası, aynı mehak; X = خ, گ, ق. Transkripsiyon yalnız bugünkü türkçede maruf olmayan arabî, farisi ve eski türkçe kelimelerin, metinlerde naklolunan isimlerin yazılışında kullanılmıştır.

(2) Markov, Djalayirskie moneti p. LXXX; Barthold, Persidskaya nadpis na stenx aniyiskoy meçeti Manuče (=Ani) p. 18.

وایات قرآن و اساسی دوازده امام ع. م. بر آن سکه منقوش است و سکه بغایت خوب و لطیف چنانکه هر کسی بیابد او را دل بدهد که بگذارد و خواهد که البته نگاه دارد (و فرمود که جهت اوازده چون در حق کسی انعامی فرمایم او را ازان در سته بدهیم). Hammerin naklettigi Bizans müellifi Pachymares (205)te de yalnız “bunlardan Casaneus denilen altın sikkeleri yüksek ayardır” cümlesi vardır. Bu söz ancak Gazan Hanın altın paralarının çok makbul olduğunu gösterir; bu paraların “yalnız merasimler için darbolunduğu” fikrine delil olamaz.

Moğol devrinde gümüş ve altının bütün muamelelerde beraber kullanıldığı pek çok delillerle sabittir. Hatta hâkim olan ayar da altın ayarı idi. O, malî buhranlar esnasında kaybolur, ortalık iyileşince tekrar meydana çıkardı. Reşidüddine göre Keyxatu ve Argun zamanlarındaki iktisadî buhranlar ve intizamsızlıklarda ortadan kaybolan altın Gazanın ıslahatından sonra tekrar meydana çıkmış, hatta bütün muamelât bununla olmuştu (ویش ازین جهت) . . . انک زر سرخ در بازار هانادر افتادی واکر قدری در آوردندی آنرا صد مشتری پیدا شدی . . . این زمان در بازار هابردست هر روستایی چندان زر سرخ می کرد که نهایت . . . (ندارد و تمامت معاملات بدان میکنند). Gazan Hanın Ucan kurultayındaki sarfiyatından bahsederken, Reşidüddin altınla gümüşü vazihan ayırarak «خریطهای زر سرخ وقره جدا جدا باوزان مختلف» ve üç yüz tümen nakit altın (زرنقد) ve diğer zamandaki yol sarfiyatı hakkında on bin ve yirmi bin nakit altın (زرنقد) demektedir (299 b) . . . Ve ahaliden alınan vergiler hakkında da bu tabiri kullanmaktadır (ver. 315 b, زرنقد از رعایای سناند). Abaqa Han zamanında Şemsüddin Cüveynî meselesinde de “bin tümen altın” (153 b), ‘Atâ Melik-i-Cüveynî’nin kendi hayatına ait yazdığı «تسلیة الاخوان» nam eserinde “yirmi tümen altın” ve “iki yüz elli tümen altın” hatta “Abaqa Hana, yirmi tümen tevfir parasını altın olarak haneme getirerek yer altına defnettigimi anlatmışlardır» (در ضمیر آباقاخان چنان نشانده) . . . (بودند که این توفیرات زرنقدی ست که بخانه برده ام و در زیر زمین دفن کرده) demektedir (Mirza Muhammed Qazvîni’nin, Cihanküşâ mukaddemesi, I. s. مد، مه). Vassâf’ta ise her vakit “zer” ve “dinar” (yani gümüş dinar) ayrı ayrı zikredilmektedir (Bombay tab’ı s. 336, 337, 349, 362, 384, 390 ve ilh . . . «تومن زر» s. 368 «خرائن زرو دینار» 436 «اخراج زرو دینار». Fars vilayetinde bir vakit isyan eden Türkmen ve “Şul” lara “15 tümen altın” cezayı nakdî tarhedildi. Umumen Fars vilayetinde baskakların mazalimi Vassâf’ın ve Reşidüddin’in

beyanlarına göre emsalsizdi. Vassâf, vergi talebinde asıp kesen muhassiller hakkında, galiba Fars Türkmenleri lisanile «من جان چقرم» şeklinde kendisi tarafından söylenen bir türkî beyiti nakletmektedir ki manası “ben altın için can çıkarırım (öldürürüm) benim işim vurmak ve almaktır,” demek olsa gerektir. Demek muhassiller ahaliden vergi yahut “cezaı nakdî,” yi “altın,, la talep ediyorlardı. Mezkûr muhassiller hakkında farisî şiirde de «که ادا طلاچهره شان زر مضروب» طالعوشان سیم غم شده مسبوك» diyerek ahaliden tılâ ve talğam gümüşü talep ettikleri söylenmektedir. Vassâf diğer bir yerde (s. 123) 500 tümenin tediyesinden bahsettiği zaman «سه صد تومن زر عیار» ın teslim olduğunu söylemektedir.

İlhanîler memleketinde altın ve gümüşün beraber kullanıldığını kat'i bir surette gösteren bir vesika da 'Alâ-i Tebrîzî'nin İlhanî İran maliyatına ait yazdığı “Sa'âdetnâme,” nam eseridir. Heride de bahsedeceğimiz bu eserin yegâne nüshası Konyada Yusuf Ağa kütüphanesinde tarafımdan bulunmuştur (kütüphanenin yazma fihristinde انشاء فارسی unvanile 1756 numarada mukayyettir). Bu eserde masarif cetvellerinde “طلا” ve “طلعه” hisapları yan yana konulmaktadır. Hatta altın ve gümüş karışık nukuda veya karışık emval ve mevaşiye ait hisaplar Araplarda, para dirheme veya miskale, hayvanlar ise, meselâ at yahut koyuna tahvil edilerek yapıldı. Müellif kendi zamanındaki maliyecilerin bu usulü beğenmediklerini, Moğol usulünde para ve emtia sınıflarının her biri ayrı kaydedildiğini söylemektedir (ver. 49 a :

محور تفصیلی دهد در عرب مشهور آنست کی نقود مختلف وانواع مواشی :
کند و مواشی را برأس همچون اسب و کوسفند . . واستاذن صنعت استیفا
آرامی پسندند بلکه امثالی چنین جمعها را بعد دصنف یا بلفظ کا ذکر اوین باز
نیشند و اگر حکم بحسب اعتبار مغول جمع مختلفان یکی ازین ارقام خول را باز
نیشد آزاد حشود کر کند و در بارز بعد دصنف کا ذکر اوین باز نیشد و ثبت کند
ve misallerini de göstermektedir : meselâ, ver. 57 b.

صورت مصارف و صوغ

جما

فی تاریخ کندی

علی خراج فلان الدین الصراف
النقود

صنفان

الراجح
الطلال
صد مثقالاً
الف دينار
الطلعنه

Bununla beraber ileride bahsedeceğimiz veçhile “zer,” kelimesi her vakit altın manasını ifade etmeyip bir çok yerlerde yalnız para manasına kullanılmaktadır. Meselâ ‘Alâ-i Tebrizî’de ver. 75 b de böyledir: فائده دوم آنست که چون در برات یا ورق هم زر را بجای و هم اجناس بیاید و زر را تفصیلی بسیار باشد و قتها باشد که چون ناظر بران برات یا ورق نگاه کند (76a) و تفصیل را بجای بسیار باشد نظر او باجناس نیاید و از درجه اعتبار ساقط شود در مقام طریق. رفع آن اشتباه این باشد که کاتب زر را بجای و اجناس را برهم گیرد و در بارز هر دو ذکر عدد و صنف بنویسد بعد ازان «راخ» را بر میان نبشند و تفصیل آن عدد Sonra «راخ» alâmeti altında dinar adedi ve ayrıca da, koyun, sabun, odun ve sairinin miktarı kaydedilmektedir. Paranın altın olduğunu mahsus kaydetmek icap ettiği zaman “tulâ,” yahut “ahmer,” ve “sürx,” kelimeleri kullanılmıştır,

II

Moğol devrinde gümüş ve altın para hesaplarında dirhem, miskal, tenke, dinar, bâlis, tümen ıstılahları kullanılıyor. Fakat bunların mahiyetini ve kıymetini, bilhassa altın ve gümüş meskûkâtın kıymet itibarıyla yekdiğerine münasebetlerini tayin keyfiyeti epey müşkül olmuştur. Moğol devrinde İranın ve Anadolunun iktisadî vaziyetine dair malûmat veren zat Sultan Abu-Sa’îdin maliyecilerinden Hamdullah Qazvînî’dir. Bu zatın ve diğerklerinin İlhanî İran bütçesine ait verdikleri malûmatı Mösyö Blochet, Le Strange ve Barthold tetkik veyahut bunlara temas etmişlerdir. Hamdullah’ın listesinde hesap dinar ve tümenle gösterilmiştir. Bu hisaptaki dinardan maksat gümüş dinar olduğunu ilk defa isbat eden zat Barthold’dür.

Moğolların “dinâri Tebrizî,” yahut “Dinâri râbih,” tesmiye olunan gümüş dinarı ileride beyan edeceğim bazı inkılâp ve tahavvüllere maruz kalmışsa da esasî 6 gümüş dirhemden ibaret olmuştur. Bu dinarın sıklığı Gazan Han zamanında kat’i olarak üç miskal olarak tesbit edilmiştir. Reşidüddin, Gazanın Sikke ıslahatından bahsederken diyor ki (ver. 323 b): کچون پیش ازین هردری چهار دانگ می زدندی و بی آنک مصلحتی در ضمن آن باشد بنیم و نیم دانگ کردند که هیچ عقدی نیست. این زمان نیم مثقال راست بزنند و پنج نیم و نیم دانگ مغشوش بود نیم مثقال طلسم صافی

ی باشد و چون اعتبار زر و نقره بقدر عیارست هر کس که نیم و نیم دانك مغشوش دارد و بیک درم خرج میکند صافی گردانیده تا نیم مثقال کند و بهمان یک درم خرج کند و چون احتیاط رفت نزدیک بکار بود و زیادت زبانی نه مردم بر غبت سه مثقال و نیم نقره کی پیش داشت سه مثقال مضروب مسکوک بدل میکردند... و حکم بران جمله فرمود کی اگر در دست انواع زرهای مغشوش موجود بود و این زمان حکم آنست که هیچ آفریده بغیر از طلا و طلسم معامله نکنند و آنک نشناسد بدیکری نماید تا احتیاط کند و چون چنین باشد هیچ فلاپی زرقب نزد چه محقق دانسی از وی نخواهد ستدی همه احتیاط میکنند و درین مدت کی چنین امری معظم در تمامت ممالک جاری گشت و محتاج نبود کی کسی را بکشند و چنان تشیت پذیرفت کی در جمیع ممالک بغیر از سکه و عیار مذکور هیچ سکه و عیار دیگر نیست و فرمود تا نقره مسکوک نیز وزن خرج کنند سه مثقال بیک دینار رایج تا هیچ آفریده نبرد و چون در Tebriz "Dinârî rabih," تمامت ولایات متساوی گشته مردم آسوده حال شده اند inin 6 dirhemden ibaret olduğu hakkında Mısır müverrihlerinden "Al-Nuvayrî," ve "Qalqasandî," (1) de malûmat veriyorlar. Aksarayî ve Hamdullah Qazvîni nin ifadeleri de yekdiğeri ni müeyyittir. Aksarayî'ye göre 200,000 Moğol dinarı 1,200,000 Selçuk dirhemi demek idi. Demek ki bir Moğol dinarı altı Selçuk dirhemi idi. Hamdullah Qazvîni Sâsânî İran paralârını Moğol parasile mukayese ederken Moğol dinarını "dinârî rabih," olarak kayıt ve Selçuklilerin bir altın dinarı (zeri surx) Moğol parasile iki dinar ve iki dânk, yani 2,33 olduğunu zikretmektedir (Bombay tab'ı s. 132) (2). O Selçuk "zeri surx," ü diyerek Bağdat'ta müstamel "dinârî surx" "avvâl," (عوال) irade etmektedir ki 12 dirhem idi (3). S. 133 te "Ömer ve Haccâc zamanına ve s. 170 te 'Abbâsî halifesi Muktedir zamanına ait naklettiği hisaplarda bir Moğol dinarı 6 dirhem çıkıyor (Hamdullahın Sâsânî ve Selçuklilerin hisaplarını altınla addetmekteki hatalarını Barthold göstermiştir). 'Alâ-i Tebrizî "dank" ı "vezin çüz"ü olarak kullanmakta ve dinarı böyle tarif etmektedir. Ver. 60 a: "دینار با مصطلح اهل دیوان عبارتست از شش دانك و هریك دانك چهار 60 a: "Burada "Dank," (دانی) tarifi elbette İlhani Memleketinde umumiyetle divan ve istifa müesseselerinde kulanılan ıstılahın tarifi dir ki buna o zamanın diğer eserlerinde

(1) Subh-al-A'sa, IV 422.

(2) Kitabın Bombay tab'ı çok hatalı ise de 1894 senesi tab'ının elimdeki nüshası müteaddit yazma nüshaları tarafından mukayese edilmiş olduğundan sahihtir.

(3) Hamdullah'ta 800,040,000 dinari avâmil=400,020,000 dinar moğoliye mukabil konulmaktadır. Nüshalarda hataen "هشتاد" yerine "هشتاد" yazılmıştır. Yine oradaki hisapta Selçuk devrinin 21,500 kızı altını Moğol devrinde 50 000 tümen mukabili gösteriliyor ki yine hatadır. Elbette "پنجاه هزار دینار" değil, "پنجاه هزار تومن" olacak. Çünkü bir Selçuk altın dinarı 3 Tebriz gümtiş dinarı ve 2 dank, yani 14 dank ise 21,500×14=50,166 olur.

-6,923 gramlık ve Gazan Hanın Bağdatta madrup 6,5 gramlık altın sikkeleri üzerinde ضرب هذا الدينار المبارك yahut ضرب هذا الدينار ibareleri bulunmaktadır(1) . Keza Gazan Hanın 8,70, Celayirlerin 8,50 gramlık altınları da dinar tesmiye edilmektedir. Bence İlhanî altın dinarlarının en büyük ölçülüsü üç miskal = 12 gram 750 miligram sıkletinde olan büyük altın sikkelerden ibaret olabilir ki Gazan ve Ulcaytu zamanında 12 dinarı rabih (Mübarek Galip, Meskûkâtı İlhaniye, 63), yani meşrut olarak 36 altın fırank kıymetinde idi. Bu nevi "altın dinar,"lar Cuçi ulusundaki "Som," mukabili dir. Cuçi ulusunda 1/3 miskal sıkletinde gümüş "tenke," vardı 108 tenke de 36 miskal sıkletinde gümüş "som," ları teşkil ediyordu. Bu som gümüş te her miskal bir altın fırank olmak üzere 36 fırank kıymetinde oluyor. Demek Gazan zamanında bir miskal altın Vassâfın dediği gibi 4 dinarı rabih (= 12 miskal gümüş) ve 3 miskal altın da 12 dinar(=36 miskal gümüş) olmakla Altun-Orda parasının aynı olmuştur.

Mogol devletinin her tarafında sikkelerin esası ve kıymeti bir idi. İhtimal ki garbî Hanlıklar için de bidayette bu esas "yastıq-balış," olmuştur. Şark Mogollarında çok makbul olan "balış," ler İlhanîler memleketinde pek az kullanmakla beraber yine mevcuttu. Abaka Hanın son günlerinde baş Vezir Sahip Şemseddin Cüveynî Anadolu'ya gönderdiği birisine, Reşidüddin'in dediğine göre, "altın balış," vermişti(ver. 253 b). Gazan kendisi Ucan Kurultayında yüz tane "kızıl altın balış," dağıtmıştı (Reşidüddin 299 b). Vassâf (s. 22) ve Cüveynî (I, 16) ye göre altın balış 500 miskal altın olup 2000 kâğat balış mukabili idi. Demek bir miskal altın 4 kâğat para mukabili idi. O halde İlhanîler hisabile bir gümüş dinar demektir. Vassâf(22)ve Cüveynî (I,16) ye göre altın ve gümüş balışın her biri beşer yüz miskal (2 1/2 kilo) ağırlığında idi. Şarkta Qubla Qaanın cülûsu hengâmında bir balış 2,000 dinar gümüş kıymetinde idi (demek bir miskal altın yine 4 gümüş dinara muadildir). Cüveynî'ye göre 500 miskal ağırlığındaki her gümüş balış müellifin bulunduğu memlekette (Bağdat'ta) her biri 4 dank kıymetinde olan 75 "dınarı rûknî," kıymetinde idi. Demek bir gümüş balış 300 dank idi. Bu halde Cüveynî'nin bildiği "Dank," 1, 66 miskal, "dınarı rûknî," ise 6, 64 miskal gümüş demek idi ki tekriben "dınarı 'avvâl," demektir. Qubla Qaan zamanında Şarkî Mogol İmparatorluğunda her on dinar mukabili olarak bir kâğat

(1) Drouin , Notice sur les monnaies Mongoles (J. A. 1896. Mai-Juin), p
Lan Poole, Additions to the Vols V-VIII, 89. 95.

para kullanılıyordu. Mogol İmparatorluğunda on dinarlık banknot çok mustamel para olsa gerektir. İranda Keyxatı zamanında kâğıt para istimali tecrübesi yapıldığı zaman bu paralar yine $\frac{1}{2}$ dirhemden 10 dinara kadar tabedilmişti (Vassâf 272).

Umumiyetle Moğollarda paranın büyük hesabı "tümen," = onbin le sayılıyordu. Şarkî [Moğollarda balış tümeni kullanılıyordu (Vassâf 506), İranda ise "dinar tümeni," kullanılmıştır. Bu da mutlak olduğunda yalnız gümüş dinar tümeni olduğu halde "tümeni zeri sürx," yahut "tümeni dinarı ahmer," denildiği zaman altın dinar tümeni demek oluyordu. Mutlak olarak "tümeni zer," dedikleri zaman mutlak olarak "para," ve yahut altın hesabı gümüş dinar tümeni murat olsa gerektir. 'Atâ Melik Cüveynî "تسليۃ الاخوان" ında Irak-ı-acemde Bahaeddin Cüveynî'nin mutasarrıflığı zamanında toplanan vergisi hakkında "altı yüz altın tümen, ki altı milyon dinar demektir," (ششصد تومان زر که شش هزار هزار دینار باشد) diyor. Buradaki "dinar," 1 Mirza Muhammed Qazvînî altın dinar diye anlamakla yanılmıştır. Vassâf (s. 336) "memalik-i-ber-r-u-bahr," yani Fars memleketinin varidatı ikiyüz tümen altın (دویست تومان زراز توفیرات مقاطعه بروجر) ve deniz sahilindeki mücevherat vergisi de bin beş yüz "men," mervarid olduğunu, diğer bir yerde (s. 349) burasının 1298-1300 senelerine ait üç senelik vergisi "bin tümen altın," (هزار تومان زرمقاطعه) olduğunu, ve 45 tümenlik bir hesabın da Şiraz vilâyetine ait olduğunu söylemektedir. Hamdullah Qazvinî'de ise (s. 170) "Bilâdî Fars," ın varidatı 287 tümen ve 1200 dinarı rabih, Şirazın vergisi 450,000 dinar olduğu kaydedilmiştir ki Vassâf'a tevafuk eder. Aynı zamanda Vassâf ta' hazine hesabına ekilen tarlalarda her "fidan," ın mahsulu 61 dinar 4 dank, bir çift öküz, tohum ve teqâvî ise 185 dinar olduğu, hükûmetin açlık senesinde xervari 30 dinara bulunmıyan buğdayı 6 dinar hesabına aldığı hakkındaki kayıtlar de şüphe yok gümüş dinarla olan hesaplardır. Keza Şanbî-Ğazânînin masarifi hakkında "yüz tümen altın," (s. 384) "هر سال زیاده از صد تومان زرمتوجهات آنست), Gazanın ithal ettiği zekât vergisi hakkında 20 bin tümen, bundan Fars vilâyetine 4 tümen altın (s. 389) ve Mekkeye gönderilen zekâtın miktarı (s. 39 "12 tümen altın,) hep şu gümüş dinarın altın hesabı gösterilmesinden ibaret olsa gerektir.

Timur - Bek zamanında gümüş para "tümen," i altı dihemli İlhanî dinarlar hesabıyla ve Çağatay hanlarından Kepek (1) Hana

(1) Hanın ismini Petis de la Croix, Quatremer, Saveliev ve Charmay, ve Hammer-Pur gıstah Kopak, Küpek okumuşlar; Quatremer bir yazma nüshada harekeli olarak zamme

(1310-1326) nisbette “dınarı Kepekî tesmiye olunan dinarlarla ic-
ra edilmiştir. Clavijo Timurun Anadolu da Sivas Şehri le Erzincan
yanındaki Pekkeric kasabası hristiyanlarından talep ettiğ i dirhem
(aspre) leri yarım Kastilya “real,” ine muadil göstermektedir (1).

Buda Tebriz dirhemi olsa gerektir . Keza Timurun Mardinden talep ettiği para da İbni Arabşah'ta “yüz tümen gümüş dirhem, her tümen altmış bin [dirhem] olarak tarif edilmektedir (2) .

“Dinari Kepeki,, tümenleriyle olan hesaplar ise Timur Bek zamanına ait bütün tarih ve vesikalarda bulunmaktadır (3).

III

İlhanilerde sikkelerin ve kıymetin geçirdiği tahavvüllerin tarihi ve tahavvüllerde altının rolü meselesi daha dokunulmamış gibi bir sahadir. Reşidüddin, Gazanın sikke ıslahatına ait kaydinde altın ve gümüş paranın her ikisi ayar üzere olduğunu söylüyor. Elde mevcut bazı vesaike göre bütün Moğol para sistemine, kendisi gümüşten daha az istimal olunduğu halde altın kıymeti hâkim olmuştur. Bu esastaki buhran ve inkılapları, sikkelerin ve kıymetin tahavvülünü öğrenirken elbette meskûkâtın kendisi üzerinde çalışmamız ve kimyevî tahliller yapmamız icap eder. En sağlam yol budur. Bu ise daha yapılmamıştır.

Mamafi biz biliyoruz ki Keyxatu ve Argun Hanlar zamanında İlhanîler malî buhran geçirmişlerdir. İlhanî müverrihleri buna ait epey malûmat vermektedirler. Fakat bu meselede de son İlhanîler devrinde yazılan malûmatı ayrıca ihtiyatla tetkik etmek icap eder .

Şarkıların , muasır bir hükümdarı veya devlet adamını me-
dihte muvaffak olmak için mutlaka o zattan evvelki zamanın

ile *كَبَكْ* şekli görüldüğüne işaret etmiş (Not. et Extr. XIV, 74) ise de İbn Batutada (Türkçe tercümesi, I, 418) bu isim *كَبَكْ* ayetinin sonundaki kelime ile birleştirildiğinden doğrusu «Kebek» yani «Kexep» olduğu şüphesizdir. İbn-Batuta Özbek hanın hatununun böyle bir ismin de harekeledikten sonra «Kexep» yani *كَبَكْ* diye tercümesini de ilâve etmiştir. Keza Scheldberger Toktamış hanın oğlu Kebek'in ismini de Tchebek yazdığı gibi bazı sikkelerinde de *كَبَكْ* yazılmıştır. (Ch. Fraehn, Die Manzen der Chane Von Ulus Deschutsch's S. 33) .

(1) Sarafuddin Yezdi, Zafer-Nâme, Calcutta tab'i (=ileride ZN), II 561; Quatremér, *Notices et Extraits*, XIV 74, 303; Abdurrazzaq Samarqandî, *Es'ad efendi*, N. 2128, Ver. 311 b, 312 b.

(2) Rus akademisi negri S. 140, 149.

(3) 1305 senesi Mısır tab'ı, S. 48-49 : الفضة مائة تومان فطلب منه في مقابلة الامان من الدراهم كل تومان ستون الفا

fenalığından bahsetmek âdetleri vardır. Bu hususta fazla mübâ-lâgalarda bulunuyorlar. Hamdullah Qazvîni, Sahib Faxreddin Qazvîni'den evvel Anadolu'nun vaziyeti fevkalâde fena olduğun-dan, bunu yalnız bu zatin ıslah edip diğer memleketlerin gıpta-larını celbedecek bir hale getirdiğinden bahseder (Târixi Güzide, matbu nusha s. 485 « وملك روم را محمود ممالك كردايد »). Halbuki "Cami-üddüvel", müellifinin istifade ettiği me hazler ve Aksarayî bu zatin Anadolu'ya hep İranlı, Ermeni ve Gürcü memurlar getirip ahaliyi mütemadiyen yağma edip tamamen ezdiğini söylüyorlar. Reşidüddin yine Gazan Hanın methinde Argun ve Keyxatu zamanındaki infizamsızlık ve malî buhranları tavsif ederken o dev-rin iktisadî hayatını fazla karanlık göstermektedir. Gazan'dan evvelki kuyudatın ve sikkelerin tetkikinden anlaşıyor ki Keyxatu zamanındaki para buhranını ve maliye intizamsızlığını Reşidüddin'e aldanarak Barthold'un yaptığı gibi İlhanlıların Gazan'dan evvel geçirdikleri 40 senenin hepsine tamim etmek elbette doğru değildir. O zaman Rum (Anadolu), Kars, Kirman, Gürcüstan ve Mardinin ayrı sikkeleri bulunuyor ve Reşidüddin'in dediğine göre Rum "akca", sı bunlar arasında daha sağlam addediliyordu. Fakat hâkim vaziyette olan kıymet yine Moğol altın kıymeti idi. Gazanın para ıslahatı tam yeni bir para sistemi vazetmek değil, Argun ve bilhassa Keyxatu zamanındaki mağşuş paraların ve Hürmüz altını gibi ayarı kem altınların yerine yüksek ayarlı saf altın, mağşuş gümüş yerine saf gümüş dirhem ve dinarlar dar-betmekten, muhtar vilâyetlerle beraber onların sikkelerini de or-tadan kaldırmak ve paraya yeknasak bir şekil vermekten, iba-rettir. Yoksa para sistemi hep, aşağı yukarı eski sistem idi. Gazandan evvel ve sonra İranda dirhem ve dinarın, Çağatay ve Cuçi uluslarında müstamel sistemle ondan ve İranda Mogollar-dan evvel hâkim usullerden mustahreç nefis "İlhani sistemi", ara-sında bir nevi mücadele vardı. Gazan-Han bu hususta daha ziyade İran ve İlhanî an'anelarına ehemmiyet verdi. Altından yüz mis-kallık "dürüst",leri darbı da Gazana has bir icat olmayabilir. Böyle "dürüst",lerin diğer yerlerde, meselâ Kaşmirde bulunduğu malûm-dur(1). Timur-Bek te Demaşkın işgalinden sonra 10, 50, 100 miskal ağırlığında altın ve gümüş "tenkekçe",ler (تنكجات زر و نقره) darbedip erkânı devletine dağıtmıştı (2).

(1) Z. N. II, 164: امرای دیوان اعلیٰ مقرر فرموده اند که می هزار اسب و صد هزار درست زر و نقره بوزن دو مثقال و نیم از کشمیر نسق نمایند.

(2) Y. orada. II. 336.

İlhanî gümüş dinarının Bizanslılarda "gazeneus", diye Gazanın ismile tesmiye edilmesi Gazanın mezkûr paraya sabit bir kıymet vermesinden ileri gelmiştir. Gazandan evvel İlhanî tip gümüş para kıymetinin tereddüdü Moğollardaki kıymetinin tereddüdünü göstermez. Argun zamanı İlhanîlerde ticareti bahriyenin inkişaf etmekte olduğu bir zamandı. Bazan hükûmetin vergi hesaplar Vassâf'ta hep "altın," ile gösterilmiştir. Keyxatu zamanındaki kâğıt para tamimi meselesinde de Vassâf bu çavın "altın," mukabili olarak çıkarıldığını (s. 272 چاودر عوض زر روان کردند), ve ecnebi memleketlerle iş gören cenubî İran ticareti bahriyesi mümessillerine hariçle muameleleri için bu kâğıt paralar yerine hazineden altın para verilecek olduğunu (s. 273 و تاجار بحار ملک فارس را که مسافران) söylemektedir. Batu Han zamanında Anadolu'da vergilerin altın para ile toplandığına dair bir kayıt ileride nakledilecektir. Baximaris'in kaydinden Gazan devrinde Bizanslılarla olan muamelenin de altın ile, yani Gazan'ın altın parası ile olduğu görülmektedir. Keza Genevizlerin Tebrizle olan hesapları da öyle idi (1) .

Anlaşıldığına göre İlhanî memleketindeki Moğol ve Uygur-
in vergi sistemlerinde ve ticarete kıymet mefhumu tamamiyle
Moğol memleketindeki kıymet mefhumundan ibaretti. Borsa,
ark memlekeleleriyle ticarî münasebatı yaşatan Moğol "Ortak,"ları
elinde olmuştur. Reşidüddin bankerliğin bu ortaklar elinde oldu-
ğunu, ufak tüccarlara krediyi bunlar verip bu sonuncuları ken-
dilerine esir haline düşürdüklerini ve yalnız Gazan zamanında
ehli islâmın bu zilletten kurtulmasına ümit hasıl olduğunu zik-
retmektedir (ver. 330 b : کسانی که درین مدتها زر بسود میدادند اکثر مقول :
واویغور بودند و هر آینه مدبران چون زر بسود گیرند مقبل چگونه توانستند شد و عاقبة الامر
از ادا عاجز می آمدند و با زن و بچه در ذل اسیری ایشان گرفتار می ماندند. و بین معدلت
پادشاه اسلام خلد ملکه (yani Gazan) آن مذلت از اهل اسلام مندمع کشت . . .
(و ربا و معاملات نامنصفانه کمتر شد و یقین حاصل شد که زودتر بکلی آن شیوه برافتد . . .)
Bunlar arasında , Moğol hükûmet adamları meyanında "balış,"in
istimal edildiğini bildiğimiz gibi Şark Moğol kâğıt parası -çav-ında
bunlar asında mütedavil olduğuna hükmetmek icap eder. Bence
Altun-Ordada olduğu gibi İranda da kâğıt para -"çav,"-1294 senesin-
den daha evvel İlhanî memleketlerindeki Moğol ve Uygurların elinde
mütedavil bulunsa gerektir. Yoksa hiç tedavülde olmayan parayı

(1) Bratiannu, Recherches, s. 322-3.

ortaya çıkarmağa bilhassa Keyxatu ve büyük Moğol ümerası cesaret etmezlerdi. Yalnız bu padişah zamanında gittikçe genişliyen mali buhrana karşı bu kaimeler birden teksir edilip, Moğol olmıyan yerli İranlılar da istimale mecbur tutulunca iflâs etmiş olabilir. Gazan Hanın yaptığı sikke ıslahatı, gerçe maliyatın ıslahına matuf idi, fakat kendisinin vefatını müteakıp meskûkat yine diğer Moğol memleketlerinde, meselâ Altun - Ordada daha mevcut olan sistemine(dirhem $\frac{1}{2}$ miskal yerine tekrar eskisi gibi $\frac{1}{3}$ miskal gümüş) doğru döndü. XIV üncü asrın ikinci rub'u ortalarında İlhanî İran maliyesi yeni bir buhran devrine giriyor, ve kıymet mefhumu karışıyor ve galiba altından gümüşe geçiyor. Ulcaytu devrinin sonundan itibaren yalnız gümüş sikkelerin şekil ve kıymetine ehemmiyet verilip Abu Sa'îd devrinde ise altın sikkeler ıttıradını tamamen kaybetmiş bulunuyordu. Abu Sa'îd davrinde yarım miskal (2 gram, 125 miligram), bir miskal (4 gram, 250 miligram), iki miskal (8 gram 500 miligram), üç miskal (12 gram, 750 miligram) altın dinarlar müstameldi. Fakat muahharen bu altın sikkelerin sıklığı o kadar karışık bir şekil aldı ki hangi sikkenin bir miskal veya iki miskal dinar olduğunu tayin bazen kabil olmuyor. Abu Sa'îd'in altın paralarının sıklığındaki ıttıatsızlık, Mösyö Markov'un eserinden (Celâyer sikkeleri, s. LXXXI) naklettiğimiz şu cetvelden açık görülebilir.

1,101	5,700	7,300	8,175	8,610	10,300
2,125	6,200	7,450	8,229	8,650	
3,045	6,250	7,900	8,350	8,680	
4,017	6,500	7,970	8,359	8,900	
4,211	6,804	8,100	8,375	9,265	
5,600	7,257	8,164	8,488	10,200	

İlhanî devletinın sukutunun esrarını da biz, orta zaman İran müverrihlerine teb'an bazı Avrupa âlimlerinin bile yaptığı gibi Bağdad Hatun, Dilşad Hatun romanlarında değil; gerek İranda ve gerek Deşt-i Kıpçakta eski Moğol kıymetinin elden kaçırılması gibi iktisadî hadiselerde aramalıyız. Buna da elbette Orta - Asyadaki vakıalar neticesinde Şarkî ve Garbî Moğol devletleri arasındaki iktisadî rabitaların kırılması sebep olmuştur. Asrın sonuna doğru üç Mogol ulusunun kısmı azamını birleştirmiş olan Timur ve Timurîler devletinin teşekkülünde de en ciddi âmil budur. Fakat, büyük siyasî tahavvüllere rağmen, bu buhranı da fazla izam etmiyelim. O zaman bile Mekkeye ifayı hac için İlhanî memleketi vilayet-

lerinden gelenler İslâm memleketlerinin en zengin adamları telâkki olunur, onlar uyumuş olan arapların bile ağızlarına gümüş dirhem doldururlardı; bunlar geldiği zaman Mekke sarraflarına mübadele paraları yetişmez ve pahalanırdı (1). On dördüncü asrın son nüsünde Mısırdaki başlıyan emsalsiz gümüş para buhranı (2) İlhânî devleti yerinde teşekkül eden hanlık ve beyliklerin hiç birisinde bu kadar kuvvetle görülmemiştir.

IV

Moğol, bilhassa İlhânîlerde malî sistem, sikke, kredi, vergi ve devlet ticaret işlerine ait malûmat tetkik edildiği zaman bunların diğer İslâm milletlerinden, Araplardan ziyade muasır Avrupa sistemlerine benzediği göze çarpıyor. Burada hükümdarın paranın güzelliğine ve Reşidüddin'in dediği gibi (ver.323 a) diğer alelâde adamlar için taklidi müşkil olan alâmetler vazile sikke darbının hükûmet inhisarında kalmasını *temine* ehemmiyet verebilmesi, "ortak," denilen ticaret şirketlerinin "çek," ve hükûmet "havale," ve "berat,"ları üzerinde muameleleri, ahaliye ve tüccarlara kredi vermek işini inhisarları altına alan bu Moğol ve Uygur sermayedarlarının faiz babında muasır bankalar gibi istismar ve küçük tüccarları kendilerine esir etmeleri, bilhassa Argun, Keyxatu, Gazan devrinde meselâ Fars vilâyetinin vergi meselelerinin, bu vergiyi artırmak ve azaltmak meselelerinin Padişah nezdinde bulunan hususî Şura yahut komsiyonlar tarafından tetkik edilmesi ve ona göre hesapların da yalnız tümen ve dinar değil, dirhem ve danklerine kadar ince ve sağlam bir şekilde yapılması (buna ait malûmat Vassâf'ta s. 236, 349, 363) gibi vak'alar elbette çok şayanı dikkattir. Moğol devrinde İran, ve ihtimal bütün İslâm fikrî hayatında iktisatçılığa doğru bir inkılâp husule gelmiş olduğunu iddia edebiliriz. Reşidüddin, Abdullah Qaşanî, Hamdullah Qazvînî, Vassâf gibi İlhânî müverrihlerinde bu husus pek barizdir. Vassâf ve Hamdullah yalnız kendi zamanlarını değil kendilerinden evvelki zamanları bile iktisadiyat noktai nazarından öğrenmek istiyorlar. Her iki müellife göre memleket varidatı çok olması oradaki hükûmetin adaletini gösterir. Vassâf, Gazan Hanın saltanatına ait bahislerinde eski İslâm memleketlerinin varidatı hakkında malûmat vermekte (s. 440—446), buna adir, Qudâme bin Ca'fer, Farsnâme ve diğerlerinde bulduğu rakamları nakletmektedir. Ona

(1) İbn-Batuta, Defremery, I, 403; Türkçesi, I, 184.

(2) Sauvage, Matériaux, I, 302-317 (Maqrîzî den nakledilen malûmat).

göre Halife 'Ömer zamanında Irak'ın varidatı adalet ve intizam sebebinden 160 milyon dirhem olduğu halde Muaviye zamanında zulüm sebebinden 50, Haccâc zamanında 17 milyon dirheme inmiştir. Hamdullah Qazvîni Halife 'Ömer'in, Şifelerin dediği gibi, zalim, ve yahut Sünnîlerin dediği gibi âdil olup olmadığını idare ettiği memleketteki bütçe rakamlarına bakarak öğrenmeyi tavsiye ediyor (Nuzhat-al-qulûb s. 133). Elbette her iki müellif eski sülâlelerin malî vaziyetlerini öğrenmek için lâzım gelen vasaite malik değillerdir, o sebepten, meselâ, Hamdullah Qazvîni Sâsanîler, Abbasîler ve Selçukîler zamanındaki hesapları hata'en altın zannederek dünyanın gittikçe inkıraza doğru yuvarlandığını isbata uğraşiyor. Maamafî, her iki müellifin, tarihî hakikatlerin daha ziyade iktisadiyat sahasında öğrenilebileceği hakkındaki fikirleri şayanı dikkattir.

'Alâ-i Tebrîzî'nin, nüshası Konyada bulunduğunu zikrettiğimiz "Saâdetnâme," nam eseri de pek mühimdir. Eser, Kâtip Çelebi'nin de dediği gibi Gazan Hanın Vezîri Sa'deddin Muhammed ibn Taceddin 'Ali-üs-Sâvecî'nin emrile, oğlu Şerefeddin'e maliye, istifâ ilmini öğretmek için 700 senesinde telif edilmiştir. Bu eserin bilhassa, sanaati istifâyâ ait olan ikinci kısmı çok mühimdir (ver. 35-95). Vassâf'ta müstamel malî istilâhların izahını burada buluyoruz. Eserden anlaşıldığına göre İlhanîlerin Moğol maliye sistemleri İranlı müstevfiler tarafından *arapça* idare edilmiştir. Müellif maliye varidat ve masarif idaresinde kullanılan yedi defterden bahsetmektedir (دفتر جامع, دفتر مقرر, دفتر اوارجه, دفتر خرج مقرر دیوان, دفتر قانون, دفتر توجیهات) ve bunların Kâsân tümenine tatbiken tertibatını göstermektedir. 'Alâ-i Tebrîzî bu eserini müstevfflik tahsilinde bulunan müptediler için yazmıştır. Ver. 50 a, 95 a da müellif bu muhtasar eserini ikmal edenlere kendisinin "Kanun-us-sa'adet," namile telif edilen eserini mutalâayı tavsiye ediyor. (کتاب قانون السعادة که در استیفا). İstifa meselelerine ait, Âl-i Celâyir ve Timurîler devrinde de eserlerin yazıldığı malûmdur. Maalesef onlardan bize hiçbirisi vasil olmamıştır. Kilisli Rifat ve İsmail Saib beylerin verdiği malûmata göre Hâlis efendi kitapları meyanında 'İvad Felek - Âbâdî Hulvânî tarafından yazılan böyle bir eser bulunmuştur. Fakat vereseleri elinde haczedilerek satılan emval ve kitaplar arasında zayi olmuştur. Bilhassa şayanı teessüf olan şudur ki bu nüsha müellifin kendi hattı desti imiş. ('İvad Felek - Âbâdî Hulvânî lûgatçı Fîrâz - Âbâdî'nin

muasırıdır. Lûgat babında Fîrûz - Âbâdî'nin 'İvad Felek-Âbâdî'ye verdiği icazetname de Köprülü kütüphanesinde 1522 numaralı "تكملة تاج اللغة للصفاتی" nüshasının ahirinde münderiçtir. Bu nüshada münderiç bu malûmatı da Kilisli Rifat beye minnettarım). Maamafî böyle eserlerin İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde bulunacağı pek muhtemeldir.

'Alâ-i Tebrîzî'nin bu eseri 815 senesinde Bursada Anadolu yazı-sile, yazılmıştır. Dikkatli, sahih yazıldığına göre şüphesiz İlhani-İran maliyesinde ihtisas sahibî biri tarafından yazılmıştır. Bu husus Osmanlı kûmetinin Bursa devrinde istîfa işlerinin İran Moğolları zamanında telif edilen eserlerden öğrenildiğini gösterebilir.

Moğol devrinde garbî Asyada göçebe Türk kabilelerinin (ki aralarında hakiki Moğollar pek azdı) medenî ölkelerin başına getirdikleri felâket malûmdur. Fakat muasır komşularının bütün lânetlerine rağmen biz bu devlette imarın tahripten daha çok kuvvetle devam ettiğini görüyoruz. Moğol hâkimiyeti İran ve Anadolu'nun iktisaden yükselmesine, zenginleşmesine sebep olmuştur. Bunu o zamanın maliyatına ait kuyudat ve bütçelerle isbat edebiliyoruz. Moğollardan evvel İran ve Anadolu'da iktisadî anarşi hâkimdi. Her yerin ayrı parası, ayrı vergi sistemleri vardı. Gittikçe kuvvetlenen malî buhran devri geçiriliyordu. Ticaretin inkişafına engel olan bu mevani Moğol devrinde ortadan kaldırılıp bir para sistemi, bir vergi usulü, her yerde aynı ticaret kanunları ve malî sistem hâkim oldu. Moğollardan evvel gümüş sikke buhranı hâkimdi. O sebepten on birinci asır bidayetinden itibaren Avrupaya müs-lûman gümüş meskûkâtı artık gelmez olmuştu. Bu gümüş buhranı Barthold'un tetkikine göre daima şarktan garp istikametinde in-tişar etmiştir. Gümüş para buhranının safahatı ancak Moğollardan evvelki İran ve garbî Asyada hükümrân olan sülâlelerin meskû-kâtının kimyevî tahlili ile tesbit edilebilir. Böyle bir tahlil ancak Azerbaycandaki Şirvanşahların 575-653 seneleri arasında darbo-lunan sikkeleri üzerinde 1926 senesinde Bakuda yapılmıştır. Daha çok cüz'î olan bu tahlil bir asır zarfında gümüş buhranının te-rakkisini vazihan gösteriyor. Mezkûr senelerde gümüşün yüzdesi

10,755	9,342	3,083	0,265	1,551	0,177 (1) .
--------	-------	-------	-------	-------	-------------

Bu buhranın önünü almak için on birinci asırda Anadolu, Suriye ve İranda altın para darbolunmaya başlandı. Bu paralar Bizans

(1) İzvastiya Azarbajcanskago Komiteta oxrani pamiataikov strani, iskusstva i prirodi (—Azkomstaris) vip. III (1927) 59-62.

usulünde olduğundan "dinar," (hatta "bizant,") tesmiye edildi. Fakat bununla para büranı halledilemedi. Çünkü buhranın asıl sebebi İslâm memleketleri arasında mütekabil iktisadî ihtiyaç ve tesirlerin gittikçe gevşemesi ve o nisbette siyasî bir vahdetin husule gelememesi idi. On üçüncü asır bidayetinde Moğolistanda başlıyan büyük inkılâp aksayı Şark ve Garp ölkeleri arasındaki setleri tamamilе kırdı. İktisadî ve medenî temaslar *inkılâbî* bir surette bir anda teessüs ediverdi, ve sıkılaştı. Merkezî ve şarkî Asya (Xorezm, Uygur ve Çin) tüccarlarının ihtiyaçlarını tatmin için başlıyan bu inkılâp kendi tabii yolu ile inkişaf etti ve daha bidayetinde milletler arasında ticarî münasebetlerin ve maliyenin tanzimine ehemmiyet verdi. Bu yolda elbette inkılâbı yapan göçebe Moğollardan ziyade Uygur, Kıtay ve diğer medenî anasırın, Garbî Türkistan Medenî Türk ve taciklerinin sarfettikleri mesai cidden müsmir oldu.

Moğol-Uygur malî sisteminin Moğol tahtı idaresine girmiyen Mısır'a olan tesiri malûmdur. Evvelce Eyyubîlerin ancak yarısı yahut sülûsü gümüş olan dirhemleri Memlûklerden Baybars zamanında islah edilerek (مذقبة, دراهم ظاهرية) gümüşü 0,70 olarak darbedilmiştir (1). Aynı tesir Hindistanda ve sonraları Avrupada görülmektedir.

Profesör Bratianu'ya göre Moğolların şarkî, merkezî ve garbî Asya ticarî münasebatını tanzim eden İktisadî tedabiri Lâtinlerin Beyoğlu (Pera) na istilâlarile müvazî gelmesi çok ehemmiyetli olmuştur. Her iki taraftan İstanbul buğazına doğru ilerliyen Moğollardan İran İhanfleriyle Cinevizliler, Deştikıpçak Moğollarile Venedikliler sıkı temasta bulundular. Cinevizliler için İskenderun limanındaki Ayas'tan Sivas-Erzincan-Erzurum tarikiyle Tebrize giden kervan yolu mühimdi. Kara yolunun emniyetsizliği deniz yolunun tercihini mucip oluyordu (2). Gümrük pek hafifti. Heyd'in tayinine göre Ayas'tan Tebrize kadar bir hayvan yükü maldan hükûmet ancak 153 dirhem, Moğol (ve ihtimal karaman) eşkiyasına [doğrusu. eşkiyadan koruyan muhafızlara] (3) A.-Z. V.] elli dirhem, ceman 203 dirhem gümrük verilirdi (4). 1276 dan itibaren Sivasta

(1) Maqrizi, Al-Nuqud al-İslâmiye (Al-Ceva'ib tab'ı „Selâsü resâ'il" 1298 h) S. 14.

(2) Recherches, p. 158-159

(3) Residüddin Ver. 322 b بعد از آن فرمود (غازان) "تا در تمامت ممالك راهها هر موضع که خوف باشد از آن راه دانان معین نشینند هر چهار سمرود از کوش که بار بسته کاروان باشد نیم آنچه و هر دوسر شاز نیم آنچه. باسم باژ ستانند و قناعا زیادت نکینند"

(4) Hayd : Histoire du Commerce du Levant, II, p. 111

Cinevizlilerin ticaret konsolosluğu (Gabire de Savasto) bulundu(1). Böyle bir konsolosluk 1304 ten itibaren de Tebrizde açıldı. Bratianu'ya göre (2) Moğol memleketinin zenginliği İtalyan tüccarlarını celbetti. Paytaht olan Tebrizin islâm ticaret merkezi Beynennereynden Karadeniz mıntakasına naklolunması, Moğolların muhtelif dinlere o cümleden huristiyanlara ve yahudilere karşı pek müsait davranmaları Avrupa-Moğol ticarî münasebatını inkişaf ettirdi. İlhanfler, Mısır ve Memlûkleriyle rekabet yüzünden Avrupa devletleriyle münasebatın iyileşmesine ehemmiyet verdiler. 1295 te Sicilya, Fransız, ve İngiliz karallarına gönderdikleri hususî heyetin de ticaretin inkişafı için ehemmiyeti olmuştur.

Tebriz'deki Cinevizlilerin bir kısmı bizzat Moğolların hizmetinde bulunuyorlardı. Merâğa âlimleri Cinevizlilerden ve Cinevizliler deniz haritacılığında şark âlimlerinden istifade ettiler. İlhanflerin bahriyesinde Cinevizlilere vazifeler verilmişti. 1289 da Arğun Han ve baş veziri yahudî Sa'dud-devle Cineviz ustalarını Bağdada göndererek Mısırlıların Hint ticaretine Adan'da mani olmak üzere yaptırdıkları gemilerin inşasına memur ettiler (3). Keza Kuban ve Kafkasyadaki korsanlara karşı Cinevizliler Arğun han için gemiler teçhiz ediyorlardı. Kara deniz ticaretile Tırazon kıralığının da ehemmiyeti büyüktü. Tebriz ile Tırazon arasında iktisadî anlaşma vardı. Bunlar vasıtasıyla Tebriz ve Kırım ticaret münasebatı yola konulmuştu. 1289 da Tebriz ile Kefe (Caffe) arasında kullanılan İtalyan senetleri vardır (4). Umumiyetle Kefe'deki Cinevizlilerin zamanımıza vasıl olan kâtibi-adil vesikaları Moğol iktisadî siyasetinin Karadeniz ticaretinde büyük inkişafa saik olduğunu göstermektedirler. İlhanî-Moğol-Avrupa münasebatı tarihi için Bartold'un bir kaydı şayanı dikkattir. Bu zat kurunu vus-ta Avrupalılarına diğer müslümanlardan ziyade o zamanki İranın tesiri alâmeti olarak "Çek", kelimesinin geçmesi keyfiyetine dikkat etmiştir (5). Bu kelime Avrupaya arapça talâffuzuyla "sak (سك) şekiinde değil, farisî talâffuzuna göre "çek (چك) olarak girmiştir. Bu farisî şeklin Avrupa lisanlarında Moğol devrinden evvel müstamel olduğu da malûm değildir. Türkmen aşiretlerinin Ankara-Eskişehir-Edremit, Eskişehir-Iznik ve Bursa yolu üzerinden Bizan-

(1) Recherches, s. 166-198.

(2) Aynı eser, s. 182.

(3) G. Ferruand, Journ. Asiat. XI serie. XX (1922) s. 307. ve Bratianu, 188

(4) Bratianu, s. 189.

(5) Barthold, Musulmanski Mir s. 25; İran, Taşkent. s. 30-32.

neşrinde s. 313-314'de tabedilmiştir. Bu ve diğer kayıtlardan, Altun-Orda yarlıklarından ve Moğol devrindeki şarkî Türkistan muamelât vesikalarından (ki Radloff'un neşrine başladığı bu vesikaları S. E. Malov 1929'de ikmal etmiştir, - "Uigurische Sprachdenkmäler,") anlaşıldığına göre vergi sistemi bütün Moğol ülkelerinde bir idi. Ahalinin kudretine göre alınan devlet vergisi medenî illerde para olarak (qalan, qılan), Çin ve Maverânnehirde 1-11 dinar, İranda 1-10 (Reşidüddin'e göre 1-7) dinar; göçebelere alınan vergi (qobçur) ise yüz hayvandan bir hayvan idi. Uyğur vesikalarından anlaşıldığına göre tarla ve bahçelerden alınan vergilere "qalan," yahut "qılan," ve göçebelere alınan vergilere "qobçur," ıstılahları Türkistanda eski manalarını muhafaza etmişlerdir (Radloff-Malov, "qalan," s. 17, 30-32, 50, 56, 131; "qobçur," [Radloff'a göre "qopçur,"] s. 9, 57, 90-92, 111, 146). İlhanîlerde "qobçur," Altun-Ordada "qalan," "qılan," tabirleri her iki vergi manasında da kullanılmıştır (Reşidüddin, 318 a; Türkiyat Mecmuası, II, 94). Reşidüddine göre "köylülerin qobçuru," senede iki defa alınıp bir kısmı "Nevruzu Celâli," den başlayıp yirmi gün zarfında, diğer kısmı میزانın birinden yirmisine kadar vakit içinde alınırdı. "Göçebelerin qobçuru," sene bidayetinde, yani Nevruzu Celâlidenden başlayıp yirmi gün zarfında alınırdı. Burada Reşidüddin "qobçur,"u "tamga," mukabili "خراج و وجوه المین," manasında kullanmıştır, ki Mösyö Blochet'in (s. 314 haşiyeye) "capitation impôt," suna tevafuk eder. 'Alâ-i Tebriz'de de tamga mukabilindeki vergiler "qobçur," ismi umumîsile tesmiye edilmiştir. Bu zat "Avarice," defterini izah ederken vergi nevelerinin bu deftere nasıl kaydedilmesi hakkında diyor ki: (ver. 90 a) حق انستكى مقرر اموال (ver. 90 a) هر جا اعتبار يست بعضى آنستكى بادراك ارتقاى تعلق دارد آنرا بوقت ادراك در وجه نهاد و بعضى آنستكى معاملات تعلق دارد همچنانك تمفاكى آنرا بقسط توان دروجه نهاد و بعضى آنستكى از رعایا بدو سه قسطى توان ستدن چنانك قوبچوركى آنرا بنسبت آن قسط دروجه نهاد. O "defteri müfred,"-in izahında da "حساب تمفاى ولايتى" ile "حساب مال وقوبچور ولايتى" nin o deftere nasıl kaydedileceğini izah ediyor. Gazan-Han'dan evvel Moğollar şehir ahalisinden yalnız tamga almakla kalmayıp qobçur da istiyorlardı. Reşidüddin Gazan'dan evvel, meselâ, Tebriz şehri ahalisinden vergi bakayası talebinde çok zulüm yapıldığını, "elçi,"lerin bu "baqaya,"ya ilâve olarak onlardan daha başka qobçurlar da talep ettiklerini, bu sebepten ahalinin vatanını terkedip kaçtığını zikreder (ver. 314 a باضعاف قوبچور بتعهدا ايشان بستند).

Han bu gibi intizamsızlıkları kaldırdı. Şehir ahalisinden yalnız «tamga», resmi biraz fazla alınıp bunların kobçur resminden muaf tutulmalarını emretti. Hamdullah Qazvîni bu teşebbüsü Vezirlerinden Xoca Sadreddin'e isnat etmektedir (1). Buna ait kanuna muabahren Abu-Sa'îd-Han zamanında ekseriya riayet edilmeyip, ümera tamga ile beraber kobçur da aldıklarından Abu-Sa'îd her tarafa ferman neşredip ahalinin gözüne çarpacak yerlere taş veya demir üzerine hakkettirdi, ve astırdı. Bu gibi fermanların «Ani», şehrinin cami duvarında farısı, ve şehrin kale kapısı üzerinde ermeni lisanlarında yazılanları bulunup Xanikof, Brosset ve Barthold taraflarından tetkik edilmiştir. Anadoludaki nüshalarından birisi Ankarada, kale kapısı üzerinde bulunup okunaksız fotografisi Mübarek Galip Bey (Ankara 2, levha N. 2) ve de Jerphanion (Mélanges d' Archéologie Anatolienne, Beyrut, 1928) taraflarından neşredilmiştir. Mübarek Bey (s. 4 haşiye) kitabeyi okuyamadığını söylemiştir. Yazı ahiren Mösyö wittek tarafından fotografisi alınarak heyeti umumiyesi itibarile okunmuştur. Kitabeyi Anadoluda Moğol hükûmeti numayendesi «پادشاه اعظم خلد. ملک» nun 1330 nisan 12 (730 ازار) emri mucibince rekzetmiştir. Burada «انگوریه» şehri ahalisinden evvelce kobçur da alınması dolayısıyla şikâyetler vaki olduğu, şimdi yalnız defterlerde müsbet şehir tamgası alınacağı (نقودجنس مال که در دفتر ثبت کنند که تمغا شهر باشد) ; «قوبچور و تمغا محدث» و «قوبچور و عشر محدث» ler alanlara Allahın lâneti düşeceği zikrediliyor ve sonuna «فن بدله بعدما سمعه» âyeti yazılıyor. Bu son ibareler Gazan-Han'ın fermanının Residüddin'de nakledilen şeklinden mehuzdur (Residüddin, ver. 318 a: مأخوذات: تمغا بوجی که هر يك على حده مناسب هر ولایت بر ظاهر نوشته شده بر لوح نویسند و بر در هر موضعی که بدان تمغا مخصوص باشد نهند تا بدان موجب بقسط برسانند هیچ آفریده بدعت و رسم محدث نهند و مقاطعان بهائۀ آنک تمغا زیادت کرده ایم زیادت از مأخوذات لاجرم هر کس کی تغییر و تبدیل کند در لعنت: ver. 319 a: ; نستانند و رسم محدث نهند (وسخط خالق و خلاق باشد فن بدله بعدما سمعه فانما آتاه علی الدین بید لونه ان الله سمیع علم).

Moğol zamanında teessüs eden iktisadî usuller gibi vergi sistemleri de büyük Moğol devleti hududunda son zamanlara

(1) Hamdullah Qazvîni, Tarixi Güzide: مقرری قبیچور خراب: و چون اکثر بلاد عراق بواسطۀ مقرری قبیچور خراب: جمعه حاصل نمیشد خواهم صدرا الدین قبیچور را شده بود و مردم جلا وطن کرده بحرثیۀ که در قزوین نماز جماعت جمعه حاصل نمیشد و مردم در اسایش و راهها ایمن شد از شهرها برداشت و تمغا مکور کرد و ازین تدبیر مالی مضاعف حاصل می شد و مردم در اسایش و راهها ایمن شد» Ayasofya N. 3072 nüshasında böyledir. Umumiyetle nakıs ve kötü bir nüshanın fotografisinden ibaret olan Gibb neşrinde (s. 542) «قبیچور» yerine «علفخوار» , «بلاد عراق» yerine «بلاد مجیم» yazılmıştır.

kadar yaşamıştır. "Tamga," kelimesi Türkiyede, ondan müştak "tamuñı," kelimesi Ruslarada, Moğollardaki manasile; "qılan," ve "qıla," kelimeleri Azerbaycan Türklerinde ve Başkurtlarda arazi vergisi manasile yaşamıştır. Anadolu Koyunlardan "qopçur," almak usulü daha Fatih zamanına kadar yaşamış olduğunu Niğde Camii-kebirî çarşısı tarafı kapısı üzerinde bulunan kitabeden malûm oluyor. Vaktile Halil Edhem Bey tarafından Türk Tarih Encümeni Mecmuasında (III, 873) neşrolunmuş olduğunu Fuat Beyden öğrendiğim bu kitabe son Karaman emîrleri Pir - Ahmet - Han ve Kasım - Hanların emirleriyle 1469 - 70 (874 h.)de vazedilmiştir. Son Osmanlı tarihlerinde Anadolu Moğol hakimiyetine karşı en ciddî surette mücadele eden bir Türkmen emâreti sıfatile tamnan Karaman oğulları Moğollara filvaki bilfiil tabi olmadıkları halde kendi tarihlerinde (Şikârî) kendilerini herkesten ziyade Moğol dostu ve mültezimi olduklarını söylemektedirler. Moğol qopçur usulüne dair en son vesikada onlara ayittir. Daha tuhafı o ki Niğde kitabesi hemen hemen şu maruf Moğol vergi ferman ve kitabeleri ruhunda ve fârisî olup, gayri şer'î olan bu vergi usulü hakkında yine İlhanî tarzında "bid'at" (وقبچور اغنام که ازین بدعتها) ta'biri kollanılıyor ve fermana riayet etmiyenlerede lâ'net ediliyor (ومن سمي). Türkistanda tamga ve qobçur vergilerinin başka kelimelerle ifade edilmeleri ancak 16-17 inci asırlardan sonra olacağını zannediyorum.

VI

Hamdullah Qazvîni 1339 da telif ettiği Nuzhat-al-qulûb nam coğrafyasında Xorasan hariç olmak üzere İlhanî memleketinin 1336 senesi bütçesini nakletmiştir. Bu malûmatın Küçük Asyaya ait kısmı İlhanîler zamanında bu muntakanın, bilhassa hangi vilâyet ve şehirleri Moğollara bilfiil tabi olduğunu göstermek itibarile de pek mühimdir. Hamdullah şehirleri, muttarı olmamakla beraber, hurufu heca tertibile kaydettiğinden ve nüshalarda bu esami pek karıştırılmış olduğundan istifadesi zor idi. Meselâ Le Strange'in ister metin, ister tercümesinden tam bir fikir edinmek kabil oluyordu. Bu sebepten biz Nuzhat-al-qulûb'un İstanbulda mevcut nüshalarını mukayese ederek Anadolu'ya ait malûmatı ikmale çalıştık. Ve bir gün belki bu bütçenin mukayese ettiğimiz metnini de kâmilten neşrederiz. Şimdilik yalnız rakamları veriyoruz ve vilâyetleri de hurufu heca sırasile değil coğrafi sırasile tertip etmek

tecrübesinde bulunuyoruz. Bizim istifade ettiğimiz nüshalar şunlardır :

1) Nuru Osmaniye N. 2992. h. 1080 senesinde İsfahanlı birisi tarafından yazılmıştır; = A; 2) Nuru Osmaniye 3036 = B; 3) 1893 tarihli Bombay tab'ı = C; 4) Ayasofya N. 2131, h. 1072 de 'Alî Tebrîzî tarafından yazılmış güzel nüsha = D; 5) Büyük Müze kütüphanesi nüshası, N. 534, natemam = E; 6) Fatih, N. 4518, h. 887 tarihli güzel nüshadır, = F; 7) Gibb, le Strange neşri = G; İngilizce tercümesi = Gt; 8) Evkaf Mützesinde bulunan, Reisül-küttâb Mustafa Efendi nüshası, N. 575, = H; 9) Esat Efendi, N. 2505, h. 1229 tarihli nüsha = I; 10) Hamidiyede Lala İsmail, N. 230, h. 1008 tarihli nüsha = J.

Yine burada istifade edilen eserlerden F. Taeschner, Das anatolische Wegenetz, Leipzig, 1924. = Taesch.

Biz Hamdullah'ın malûmatından "Memâlikî Rûm", tesmiye ettiği merkezî ve şarkî Anadolu'dan maada, tamamen veya kısmen şimdiki Türkiye'ye dahil olan büyük Ermenistan ve Ahlat, Küçük Ermenistan, Diyarıbekir ve Rebia kısımlarına ait olanlarını da bir araya topladık.

Memâlikî Rûm vergisinin umumi hesabı 3,300,000 dinar gösterilmiştir. Bu adedin vilâyetlere taksimi, nakıs olarak şöyledir:

1) Erzurum (ارزن الروم)	222,000 dinar
2) Tercân (1)	15,000
3) Baybûrt (2)	21,000
4) Erzincân	332,000
5) Qarahisârî Kuğûniye (3)	boş
6) Kemâx (4)	435
7) Xarpût (5)	215,000
8) اراك (?) (6)	10,800

(1) C: شهره, F: ذبرجان, D: ذبرجان, H: ذبرجان; Taesch, II, 8

(2) Öyle: B; A, D, H: باهرت; C: ايرت

(3) حدود ارض ارزنجان. Bu elbette بزم وزرم 534 (ihtimal daha 313, 317, 475, 477) de zikredilen اشرق او دهمى hududunda olacak. Bq: Taeschner, II; 2, 8. Le Strange ise Şehin Qarahisar zannetmiştir. Aşık Çelebiye (Manâzîr al-'Avâlim. Ayasofia nüshası. N 3466. ver. 234b.) istinat eden Tevhit Beye (Meskûkât katalogu, IV. 439) ve Halil Edem Beye (Türk Tarih Encümeni mecmuası VII, 49.) göre " قره حصار شرقی " = قره کوغونیا dır.

(4) Öyle: G; C: کاخ.

(5) G: حررت; H: حررت; C: حررت; H: حررت

(6) آیش ازفرات وهوایش بىردى مایل حاصلش غله واندك مروه باشد. Bir çok nüshalarda bu şehrin vergi adedi kendisini takip eden "Ermenak" ile karıştırılmıştır. Meselâ C nüshası.

9) Devrîgî (1)	40,300 (2)
10) Sfvâs	(vergi miktarı gösterilmemiştir)
11) Nfksâr	187,000 (3)
12) Qûmenât (4)	14,000
13) Gâb (5)	21,100
14) Qarahisârî Behrâm Şah (6)	11,600
15) كدوك (7)	16,500
16) Toz-Ağaç (8)	90,500
17) Qır Şehri	57,000 (9)
18) Qarahisâr ber sih merhelei Qaysariye (10)	25,000
19) Qaysariye	140,000 (11)
20) Zamândû (12)	14,600
21) Develû (13)	40,300 (14)
22) Aqsaray	51,000
23) Niğde	41,500
24) Qarahisârî Yevâş (15)	14,000 (16)

(1) Öyle: G; A, D, H: دورلو; C: دوركى

(2) D: چهل هزار دينار

(3) D: 187, 300. Ve Niğde ile karıştırılmıştır.

(4) Develû Tokat yanında, Yeşil ırmakta, eski "Pont-Cumana"dır (Ch. Texier, türk. çesi III, 114); qarş. بزم و رزم. 198, 279, 296.

(5) Le Strange'a göre Tokat ile Zileh arasındaki "Gab". Müneccim-başı جامع الدول II, Esad Efendi N. 2103 ver. 283: واليهما في ناحية كلب من ثوقات

(6) Taesch. I, 243, Yozgat şimalinde Çoruma tabi; qarş. بزم و رزم. 253, 527.

(7) Le Strange'a göre Kayseri şimalindeki "Gaduk"; qarş. بزم و رزم. S. 300, 385, 505.

(8) Öyle: G; A, B, D: طور اناج; C: طور غاچ. Le Strange: Kayseri ile Ankara arasındaki Hacı-Bektaş ve yahut Afyon Karahisarı yanında. Cemri muharebesinde Akşehir yanında bu isimde bir yer zikredilmektedir (Mükrimin Halil, şifaken); qarş. Houtsma, İbn Bibi 281.

(9) H: 27,000 dinar.

(10) Le Strange ve Taeschner'e göre Develû Karahisar'dır. Müneccim-Başı جامع الدول II, Esad Efendi kütüphanesi N. 2103 ver. 384 b. قلعة دول بقرب قيسارية. 385 a (ای حمري). قد جمع (ای حمري). Aksaray ve Eflâki tezkirelerinde ise قرق حصار دوله mutlakla Afyon Karahisarıdır. Bk. İsmail Hakkı, Afyon Karahisar-daki kitabeler, 1929, s. 4, 10. Cemri'nin karargâhı da orasıdır. Müneccim Başı'da دوله قرق حصارى ile قلعه دوله nı ayrı ayrı iki şehir anlamalıyız.

(11) Gt: 104,000 dinar.

(12) Le Strange'a göre Kayseri şarkında, Zamanlı çayında, eski Yunan Tzmani'tisi, şimdiki Aziziye'dir. Evliya Çelebi'de خماي, Taesch. cetvel 49.

(13) A, C: دول

(14) D, Gt: Xarputun hisabile karıştırılmıştır;

(15) Develû Aksaray tezkiresinde (Ayasofya, N. 3143 s. 158) Niğdeden Tarsusa giden yolda قرق حصار يواش; بزم و رزم. s. 278, قرق حصار يواش. Bu kelime eğer يرش, يرش, filân ise şimdiki Niğde Ereğlisinden 20 kilometre cennupta bulunan İvriz ile birleştirmek mümkün olurdu (qarş. Bedeckar 297)?

(16) Gt: 4800 dinar.

25) Lû'lû'e (1)	
26) Ermenâk	7,000
27) Qûnya	(vergisi gösterilmemiştir)
28) Aqşehir	135,000
29) Egrîdûr (2)	4,000
30) Sevrîhisâr (3)	25,000
31) Angûriye = Ankara (4)	72,000
32) Qûçhisâr (5)	27,000

(1) Lu'lû'e(=Bizans, Lutum, yahut Loulon) nin yerini Ramzey(Geographical journal, octob. 1903; 401, 404) ve Le Strange (Khaliphât, 135, 152) şimdiki Buzantı civarında gösteriyorlar. İbn Xardadbehin(metin,150)marşrutuna göre Tarsustan Konyaya giderken Bulgar dağı belinin şimalinde olmalıdır. « معسكر الملك » (Ulu-Kıgla) hakkında « على حجة المؤا والصفحات » deniliyor. Şerefüddin ibn Xatir vakasında Aksarayı Niğdeden Tarsus-Şam tarafına giderken Niğdeden evvelâ «Karahisar Yavaş» sonra معدن Lu'lû'e ye gelindiğini yazıyor. Her halde şimdiki Bulgar dağı maden ocağına ait olan bu kale geçidin şimalinde,takriben şimdiki «Hoca Oluk,, civarında olmalıdır. Hammerin istifa- de ettiği menbalar bu şehri Kilikya Ermenistanına ait göstermişlerdir.(türkçesi I,73). Hamdul- lah bu şehir hakkında yalnız «يحد وشكا وكاه» demekle «مع نواب بيت جنكيز» (مس سار Cod.) «كش شهر» (لولىا Cod.) i gösteriyor ve diyor: «وهذه كس شهرى ذات معدن تخرج منه الفضة هذا ما ذكره بليان» (الجنوى) واما ما ذكره العربان فانه: «مدنة الفضة وهى غير ما يابى بيت جنكيز خان وهو معدن كثير التحصيل جليل الفائدة جزيل العايد اعظم عن كس شهر» (الذى يابى بيت جنكيز خان واجود فضة» Kütahya yanında olan bu maden «Seyid Ömer» midir, yoksa «Güney» dağındaki «Gümüş» kasabası civarında mıdır? Moğollara bizzat tabi olan ocakların üçüncüsünün mensup olduğu vilâyetin ismi olarak yazılan kelime « يارت » yani Bayburt okunursa bu maden şimdiki «Gümüşhane,, olurdu. Nasilki 1292 senesinde Gazan Hana gönderilen İngiltere sefreti raporunda da Gümüşhane Sivas le beraber mühim mevki olarak zikredilmektedir (Bq. G. Brătianu, Recherches sur le Commerce Génois. Paris 1929 p. 173. 178). Bence Moğol meskûkâtında iyi okunmuyan «بازار» (bq. İsm. Galib. Meskûkâti Selçuqiye Katalogu. S. كا) , yani Gümüş - Bazar bürası olsa gerektir. Çünkü لؤلؤه meskûkâtta ayrıca vardır. Fakat شجاع الدين اغرلو nun memleketinde لؤلؤه den ayrı olan كس شهر neresi olacak? Herhalde Bulgar dağında iki ocak olmuş olacaktır. Moğollar hükümet inhisarı altında bulunan bu maden ocaklarını hususî garnizonla muhafaza ediyor- lardı. Burasının «Kütüval»i Şerefüddin ibn Xatir'i ykcalayıp hükûmete teslim etmişti (Aksarayı s. 158) .

(2) كرىدول C:

(3) سوحصار B, H; شهرى حصار A, D; شهرى حصار C:

(4) Hamdullah «عوربه» ile الكوريه yi bir, الكوريه ile Ankarayı ayrı zan, ve «عوربه» yerine de dördüncü iklimde Ankara zikretmektedir.

(5) كوشحصار: Tosya ile Bolu arasındaki Koghisar olsa gerektir. H:

33) Qastamûnî	15,000
34) (1) ؟ افسك	5,000
35) (2) ؟ زوفرلو	40,300 (3)
36) (؟) زیارت بازار	1,600 (4)

Bu hisapta cem'en 1,915,134 dinar gösterilmiş oluyor. Demek umumî hesap olan 3,300,000 dinardan 1,384,866 dinar eksik çıkıyor. Hamdullah daha bir kaç şehrin ismini zikrediyorsa da mukabil-lerinde rakamları yoktur. Sivas ile Konya da o cümledendir. Noksan olan dinar adedi bunlara ait olmak icap eder.

Küçük Ermenîye = Sis Kırallığının vergisi ancak üç tûmen, yani 30,000 dinar gösterilmiştir. „Büyük Ermenîye ve Axlat,“ in vergisinin umumî hesabı ise 390,000 dinar olup taksimatı ise ber-veçhi atidir:

1) Axlat	51,500
2) (5) ؟ ابٹوک	1,000
3) Arciş	80,000
4) ارسوک (6)	13,600
5) Ala-Tağ	6,500
6) Bargîrî (7)	25,000
7) (8) ؟ بیان	16,000
8) (9) ؟ خرا دین	5,300
9) Xûşâb	1,000
10) (10) ؟ خر سمرت ولو قیامات	16,600
11) (11) ؟ ه: کاماباد	900
12) (12) ؟ سلم	7,200
13) عین	15,000 (13)
14) کبود	4,300

(1) Öyle : A, D; C: اقبیک

(2) Öyle : C; A, D: زوفرلو

(3) H: 20,000 dinar

(4) H: 14,000 dinar

(5) Gt: Abfut, unknown; H: ابٹوط

(6) Gt: Armuk, unknown; ihtima 'ارجح' dir; برکنشایه یه اخلاط و جای عظیم - سخت نیکوست

(7) Öyle: Gt; C: سیدکیزی; H: جوهرکوی

(8) Gt: Bayan, unknown.

(9) Gt: Kharadin, unknown; H: خرا دین

(10) H: جوهریت و قیامات; Gt: Kharmaramt and Luqiamat, unknown.

(11) Gt: Hangamabad, unknown.

(12) Gt: Salam, unknown.

(13) H: 7,200 dinar.

15) Malâzgird (1)	14,000
16) Vân ve Vastân	53,400
17) Alaşgird (2)	7,000

Bu hisap cem'en 317,800 olup umumî hisap olan 390,000 den 72,200 dinar nakıs çıkıyor.

"Diyâribekir ve Rabi'a,, vergisinin umumî hesabı 1,925,000 gösterilmiştir. Taksimatı berveçhi atidir :

1) Mûsil	328,000
2) Arbîl	22,000
3) Arzân	275,000
4) Âmed (3)	30,000
5) باصيده ? (4)	4,300
6) ناظر نوح ? (5)	15,000
7) برطلى ? (6)	10,200
8) جसार ? (7)	Boş
9) برازغ ? (8)	14,000
10) جزيره ابن عمر ? (9)	170,200
11) خانى وسبون ? (10)	171,000
12) Harrân	Boş
13) Hisni-Kayfâ	82,500
14) Xâbûr	Boş
15) Ra's-al - 'Ayn	Boş
16) Raqqâ = Collinicus	Boş
17) Ruha	Boş
18) Si'ird	46,500
19) Sancâr	147,500
20) Savq-u-Samânîn	Boş
21) 'Aqr	27,400
22) 'Imadiye	68,000
23) Qirqisiye = Circesium	Boş

(1) C : بلاد جرد.

(2) ولا شجره. Gt: ne içindir, unknown.

(3) C : اعدو.

(4) Gt: Basbdah.

(5) Gt: Batar — Nuh, unknown.

(6) Gt: Bartalla.

(7) Gt: Jasar; H: چار.

(8) Öyle: H; G': توادىخ; Gt: Bawazij.

(9) Öyle: H; C: جزيرة; Gt: Jazirahî ibn 'Umeir.

(10) H: خانى وسبون; Gt: Hani and Siwan, unknown.

24) Keremelis (1)	11,200
25) Mardîn	236,200
26) Mûş	69,500
27) Miyâfâriqîn	224,000
28) Nasîbîn	Boş

Demek ki Diyarıbekir ve Rebi'ada da 1,925,000 yerine 1,782,000 dinar gösterilmiştir ki 132,700 dinar nakıs demektir. Bu da arada vergi adedi gösterilmeyip boş bırakılan şehirlere aittir.

VII

Bu hesapları hülâsa edersek garbî Anadolu vilâyetleri hariç, Suriye ve Irak'a giden bazı vilâyetler dahil olmak üzere şimdiki Türkiye'nin 1336 senesi bütçesi 3,300,000 + 30,000 + 390,000 + 1,925,000, cem'en 5,645,000 dinar yani 16,935,000 altın frank miktarında olmuştur. Mezkûr senede Azerbaycan (2,384,000 dinar) Erran ve Muğan (303,000 dinar), Şîrvân, Kustâşî (113,000 dinar) Abxâz ve Gürcistan (1,202,000 dinar) ülkelerinin heyeti mecmuasının varidatı 4,002,000 dinar, yani 12,006,600 altın frank teşkil etmiştir. Demek mesahai sathıye itibarile Anadolu ve Diyarıbekirden çok küçük olan Azerbaycan ve cenubî Kafkasyanın varidatı mesahasına nisbeten çok büyük olmuştur. 180-300 bin dinar bütçesi olan şehirlerden Anadoluda Erzincan, Erzurum, Xarput, Niksar, Akşehir; Ermenistanda Bargiri; Diyarbekir ve Rebi'ada Arzan, Mârdîn ve Miyâfâriqîn gösterilmiştir. Varidat miktarı gösterilmiyen Sivas ve Konya kendi hisselerine 1,384,866 dinar düşmesiyle elbette müstesna bir vaziyette olmuşlardır; ve zaten Ceneviz manbalarına göre o zaman Sivasın vaziyeti öyle idi (2). Azerbaycanda ise payitaht Tebriz ve nahiyesinin bütçesi 1,390,000 dinar yani 4,170,000 frank olmuştur. Halbuki Barthold'un, iktisadiyundan Sombart'tan naklettiği malûmata göre 1300 senesinde İngiltere krallığının bütçesi 4,000,000 franktan biraz fazla olup, 1311 senesinde Fransa memleketinin bütçesi ancak 3 milyon frankdan ibaret idi (Ani 22-24). Yani yalnız bir Tebrizin bütçesi İngiltere bütçesine mukabil geliyordu.

1336 senesi Anadolu bütçesi İlhanîlerin tarihinden evvelki senelere nisbeten inkişaf veya tenezzül safhalarının hangisini arz ediyordu, yahut ta bu bütçe bir istisnaî keyfiyet miydi? Bu

(1) H : کریمیس

(2) Bratianu. Recherches. S. 158ilb.

meseleyi İlhanî devletinin heyeti mecmuası mikyasında tetkik etmek icap eder. Mezkûr 1336 senesinde İranın diğer muntakalarının varidatı hesabı, bütçesi tamamile ayrı olan Xorasan müstesna olmak üzere, şu şekilde idi: Fars muntakası 2,871,200 dinar; Kirman 676,500; Xuzistan 325,000; Şebangâre 266 100; Kürdistan 200,000 dinar. Irakı Arab ve Irakı Acemin umumî yekûnları iyice gösterilmemiştir. Hamdullah kendisi, Irakı Arabın bütçesi, hicrî 735 senesinde üç milyon dinardan biraz fazla idi demekle iktifa ediyor. Irakı Acem hakkındaki umumî rakam benim gördüğüm nüsalarda hep nakıstır (meselâ G de *بجامع الحساب*). Vilâyetlerin hesaplarını cemettikten sonra Irakı Arab için 3,260,515 dinar; Irakı Acem için 2,421,800 dinar çıkıyor. Xorasan hariç olmak üzere bütün İlhanî devletinin mezkûr sene bütçesi 19,668,315 dinar, yani 59,004,945 altın frank, bunun da 29 milyon frank kadarı şimdiki Türkiye, Azerbaycan ve cenubî Kafkasya hududuna, kalan 30 milyon da memleketin diğer aksamına ait oluyor.

1336 senesi için böyle bir rakam bizim öğrenebildiğimize göre bir taraftan umumiyetle İlhanî memleketinin iktisaden inkişafı, ve diğer taraftan servetin memleketin cenubî muntakalarından şimalî muntakalarına geçmesi neticesinde husule gelmiştir. Bunu izah edelim: Hamdullaha göre İranın varidatı Gazan-Handan evvel ancak 17 milyon dinardan ibaret iken Gazan Hanın adaleti sebebinden 21 milyon dinara çıkmıştır (s. 132). Yine aynı müellif, Gazandan sonra bir çok vilâyetler, iğtişâş ve intizamsızlık yüzünden ordu tarafından yağma edilip varidatın Gazan devrindekisinin yarısına indiğini söylemektedir (واکنون همانا نیمه آن نباشد چه اکثر ولایات ازین تحکیمات و تردد لشکرها برافزاده است دست ازروع برداشتند). Bu sözler, elbette kitabın telif senesi olan 1339 senelerine aittir. Nasıl ki müellif aynı sahifelerde Ulcaytunun vefatını müteakıp kargaşalıkların eticesinde memleketin varidatının eksildiğini, ziraat sahalarını ırdarlaştığını, 1336 senesi bütçesinde Irakı Arab bütçesi üç milyondan fazla olduğu halde muahharan hükâmın zulmü yüzünden tenezzül ettiğini kaydetmektedir (حقوق آن ملک در سنه خمس و شصین). (خانی سیصد و چند تومان را غنیمت بوده ازان نیز بسبب ظلم حکام بسیار منکسر می شد). Yoksa 1336 senesi hesabında, umum İran hesabının, Xorasan hariç olmak üzere 19,6 milyona çıktığını yukarıda zikrettik. Herhalde 1336 senesi bütçesi Gazanın bütçesinden eksik olmamıştır. İranlı müverrihlerin Moğol ordusuna ait şikâyetleri bilhassa cenubî İrana.

raci oluyor. Fars vilâyeti Moğol devrinde filhakika en fazla mu-tazarır olan bir ülke idi. Vassâfın beyanına göre burasının va-ridatı Gazan zamanında Arğun zamanındakinin aynı idi ve belki biraz daha tenezzül etmişti (Vassâf s. 335, 349, 363). Hamdullah ta (s. 170-171) 1336 bütçesinde "berr-u- bahri - memleketi Fars,, ın bütçesinin, kâğat (defter) üzerinde 2,871,200 dinar olduğunu kay-dediyor. Filhakika bu ülke vergilerini tediye edemiyordu. Irakı Arabın vaziyeti nisbeten iyi olsa gerektir. Zehebî ve Reşidüddin bu vilâyetin Hülâgü, Abaqa ve Gazan devrinde imarına ait çok mühim malûmat veriyorlar. Dieleden çok masrafla artık çıkararak "Anbâr,, dan Kûfe ve Necef'e kadar uzanan gayrı mezru sahanın imar edilip 150 kadar yeni köy yerleştirildiği, memleketin vari-datı arttığı, hatta Abbâsî halifeler zamanındakine nisbetle daha mamur olduğu Zehebî'de mezkûrdur (Mevlâna Muhammed Qaz-vînî, Cihanküşai Cüveynî, I mukaddemesi, s. ٧٠-٧١). Reşidüddin ise Gazan Hanın Kerbelâdan çıkarttığı "Nehri Gâzânî,, arıkından ve onun hasılatından (ver. 303), yine Sîb ve Vâsit tarrfında Seyidî Abulvafâ'nın meşhedinden çıkarttığı "Nehri Gâzânî-i suflâ,, arıkından (ver. 289); ahali çoğalmakta, olup evvelce buralarda ancak yüz dinar kıymetinde olan toprağın bin dinara kadar çıktığından bahsetmek-tedir. 1336 senesinde Bağdadın bütçesi 800,000 dinar; Nehri İsa'nın 876,000; Vâsıtın 448 000; Basranın 441,000 dinar idi. Bu husus, Irakı-Arab şehirlerinin Moğollar devrinde de eski ehemmiyetlerini muha-faza ettiklerini gösteriyor. Fakat servetin merkezinin buradan Tebriz, Erzincan ve Sivas taraflarına geçmekte olduğu da şüpesizdir. Bağ-dadın bütçesi 800 bin dinar olduğu halde Moğollardan evvel iktisadî ehemmiyeti olmıyan Tebrizin varidatı şimdi bir milyon dört yüz bi-ne çıkıyordu. Biz Bağdat vilâyetinin kendisine tarhedilen vergiyi tediye edemediği vakıasını biliyoruz. Hatta 1270 senesinde İlhanî Moğol memurlarından müteşekkıl bir komisyon ahalinin mezkûr şenede vergi tediye iktidarı meselesini tetkik ederek iki buçuk mil-yon dinar kadar tediyaattan Irakı-Arabı affetmişti (Cihanküşa mu-kaddemesi, I, s. ٧٠-٧١; Vassâf s. 97). Anadolu'nun iktisadî vaziyetine ve vergilerine ait kayıtlar ise burada varidatın gittikçe inkişaf ettiğini göstermektedir: Bedrüddin 'Aynî'ye göre Moğollar yeni geldikleri zaman "Rum,, vergisi ancak 360,000 dirhem nakıt, 10,000 koyun, 1,000 sığır, 1,000 attan ibaretti (Velîyittin efendi, N. 2392 s. 155); Aksarayî'ye göre Baycu Nuyin zamanında memaliki Rum vergisi 20 tümen (= 200 000 dinar yani 1,200,000 dirhem) idi. 1256 (h. 654) senesine kadar vergi bu idi. Gazan-Hanın saltana-tının bidayetinde "Memaliki-Rum,, varidatı ancak 60 tümen (600,000

dinar) "mali maqtu", idi (Reşidüddin ve Müneccim-başı). Müneccim-başı, Gazan- Hanın, 1295 te "Memaliki Rum,"u dörde taksim edip Pervaneci Mehmet Bey, Vezir Cemaleddin, Kemaleddin Tiflîsî, Defterdar Şerefeddin'e 60 tümen maktu olarak verdiğini, bunların evvelki mustahsillerden daha fazla zulüm ettiklerini yazmaktadır (II, 574). Hamdullah (Tarihi- Güzide s. 486) Rum memleketinin vergisini Vezir Xoca-Faxrüddin-Ahmed Râkûşî-Tebrîzî nin "emlâki divanîyi erbabı menasîba satmak," usulile topladığını ve bundan hazinenin çok istifade ettiğini söylüyor; ve "evvelce olduğu gibi Anadolu "mülkiyeti divan," da kalmış olsaydı, imar mümkün olmazdı. Çünkü hükkâmın bir yerde uzun vakit kalacağı malûm olmadığından geldikleri yeri yağma edip çabucak ceplerini doldurmaktan başka emelleri olmuyordu. Nasıl ki Divana müteallik yerlerin hepsinde öyledir," diyor. Burada Müneccim-başı ile Hamdullah aynı meseleyi mevzuu bahsetmiş olsalar gerektir. O halde Anadolu'nun imarı ve zenginleşmesi yerli müverrihlerin, o cümleden Aksarayînin, Moğol hâkimiyetini en fena-bir surette tavsif ettikleri zamana ait olacaktır.

Moğol istilâsının bidayetinde Azerbaycan ahalisinin kendi arazilerini yeni gelen Türk ve Moğol anasına terkederek başka taraflara dağıldıkları malûm ise de bu hadise Anadolu ve Azerbaycanın sekene itibarile eksilmesine sebep olmamış, bilâkis bu ülkede ahali pek çabuk çoğalmıştır.

İbn Fazlullah-al-'Umarî "Moğol devleti sukut ettise de garbî Anadolu beylikleri Moğol idaresinden çıkmak ve istiklâllerini istirdat etmek teşebbüsünde bulunamıyorlar," demektedir (Ayasofya Ver. 115a: *ثم لما آن لدولة چوبان وبني الزوال وكان منهم ما كان، قويت اسراء الاتراك بالروم وانتعشت قواهم ثم هم الى الآن على هذا الحال على كثرة اضطراب امراة الغل وتفرق احوالهم في هذه المدد كلها ومع هذا ما استطاع احد من اسراء الاتراك ان يلتفت الى شيء مما بأيديهم (من الروم لا ولا ارتجاع شيء مما كان تمرناش بن چوبان قدا بان ملوكه واقتنحه واستضافه الى ما بيده.*

Bu kayde dikkat eden Barthold, Anadolu ahalisinin Moğollara karşı gösterdikleri bu merbutiyetin, bu ülkenin, bilhassa Timur-Taş zamanında iktisaden inkişaf etmesi keyfiyeti ile alâkadar olacağını zannediyor (Ani p. 23-24). Fakat bizim mesrudatımız, Anadolu'nun iktisaden inkişafının Timur-Taş hükûmetinden evvel de mütemadiyen devam etmiş olduğunu gösterse gerektir. Herhalde cenubî, bilhassa cenubu şarkî İran kısmen iflâs ettiği, yağma edildiği zamanda İlhanî Moğol ve Türklerinin bizzat yerleştikleri şimal ve şimali garbî mıntikalarda Gazandan evvel ve sonra nüfus ve varidat gittikçe çoğalmıştır.

VIII

Şu makalenin tabi esnasında İstanbul kütüphanelerinde mevcut yazma riyaziyat kitaplarını karıştırırken İlhanilerin maliye usulü idaresine ve usulu defteriye dair çok mühim bir esere tesadüf ettim. Ayasofya kütüphanesinde fihristte 2756 numara ile کتاب فی الحساب namı altında mukayyet olan bu eser Mâzenderân Kârgiâ'i sülalesine mensup 'Abdullah ibn Muhammed ibn Giâ(1) tarafından 1340-67 seneleri arasında yazılıp, vefatından sonra Kârgiâ'ilerin veziri "Felevalma'âli", tarafından ikmal edilerek "Risâle-i Felekiye", namını almıştır. Eser mu'ahharan 1450-63 seneleri hududunda üçüncü birisi tarafından bir mukaddime ve baş tarafına bazı tafsilat ilâve edilerek daha bir defa işlenmiştir. Birinci müellif 'Abdullahın Tebrizde büyüyüp o zamanın ulûm ve fûnununa bihakkin vukuf kesbeden bir zat olduğu kitabın mukaddimesinde yazılmıştır. Eser cem'en 139 varaktan ibarettir. Eski redaksiyonunda h.735-765, ikinci redaksiyonunda h. 840-884 seneleri arasında, muhtelif zamana ait vesaik sene ve ayları tasrih edilmek üzere münderic bulunuyor. Şimdi bu eserden kat'i olarak anlaşıyorki: bilhassa Mısır ve Suriye mü'elliflerinin İlhanilere bilfiil tabi olmıyan ülkeler sıfatile bahsettikleri Mâzenderân ve Gılân temamlı Moğol devletine ve onun iktisadi idare sistemlerine tabi olmuşlardır; diğer taraftan yukarıda tetkik ettiğimiz 1336 sene bütçesi asla ve kat'a istisna'î bir keyfiyet değil, bilâkis İlhanî devletinde muntazaman riayet edilen mâlî sistem silsilesinde bir halkadır.

İlhanîler devrine ait muhtelif vesaik nufustan, hayvanat ve ziraattan, emlâktan alınan vergilerin "Dîvanî - Büzürk", te mevcut malûmatla tetkik ve murakabe edildiğini göstermektedir; her halde "Dîvanî — Büzürk", te bütün vilâyetlerin nüfusu, hayvanat ve ziraati hakkında istatistik — ihşa'î malûmat vardı. "Risâle-i Felekiye", de de ziraat mahsulâtı ve hayvanat hesabı numuneleri vardır. Yukarıda 'Alai—Tebriznin eserinden öğrendiğimiz "defter",ler hakkında bu eserde daha mufassal malûmat verilmiş (ver. 51^a - 99^a) ve "Cami'ul-Hisâb", defterinden bahsederken (ver. 78^a - 87^a) tekmiil İranın 1349-1350 senesine ait bütçesinin muhtasar şekli dercedilmiştir. Burada her ülkeye tabi başlıca şehirler, verginin "muqata'a", yahut "dîmân", usullerinin hangisile

(1) Giâ - Afrasiyab evlâdından olacak; bq. Zahiriddîn Mer'âsi, Târih-i Tabaristân (Dorn) s. 350.

tahsil edileceği, ve her ülkenin vergi tahsili kime havale edilmiş olduğu, verginin miktarı yazılmıştır. Hamdullâh Qazvînde nakıs kalan Xorasan, Mâzenderân ve Gılân ülkelerinin bütçelerinin yekûnu, keza İraqı-‘Acem ve Farisin umumî hesabı gösterilmiştir. Anadoluya gelince burada vergi alınacak ülkeler meyanında garbî Anadolu beyliklerinden kısmı mühimminin, o cümleden Karaman - oğlu, Aydın - oğlu Umur - Bey, Brusa beyi Osman oğlu Orhan lar da “Ucat,” ın İlhanî memleketine dahil, Tebrize tabi kısımları olarak gösterilmişlerdir. Her halde bu kayıt 14 üncü asırda Karaman-oğullarının, İn - Öntü ve Brusa uç beylerinin Moğol teşkilâtına dahil addolundugunu gösteren, diğer delillere mühim bir zaminedir. ‘Alâi - Tebrizinin eseri gibi bu “Risâlei - Felekiye,” de okunarak kâmilen neşir olunmalıdır. Burada yalnız “Memâlikî - Rûm,” “Ermeni,” ve “Diyari - Bekir,” mntakası hakkındaki malûmatını nakledeceğiz: ver. 90^b:

ولایت ارمن

فی عہدۃ عبدالملک الناصرانی علی حسب المقاطعة . بموجب الحجة المسجلة عنه
العین الصحيح ؟

احدی واربعین الف (1) بالتومان
اربع تومان
وجه مذکور از مواضعی که ذکر می رود حاصل شده است :
برکری . اخلاط . ارچیش . بلاس (بتلوس ؟) . ملازکرد . حتوس (؟) .
Ver. 91 a:

ولایت دیاربکر عربی

فی عہدۃ خواجه عزالدین الموصلی علی حسب المقاطعة والضمان . بموجب الحجة
المسجلة عنه

ثلثایۃ واربعین الف بالتومان
اربع وثنین تومانا
دینار

وجه مذکور از مواضعی که ذکر می رود حاصل است :
ماردین . اربیل . حوی (موش = حوش Ver. 77^a) . میافارقین .
رأس العین . سنچار . حران . محدود حاصۃ دیاربکر عربی تمام شد .

(1) Rakamlar Siyakat hattı ile yazılmıştır .

Ver. 93 a :

ممالك روم المحروسة

على عهدة خواجه نجم الدين جوينى على حسب المقاطعة والضمان . بموجب الحجة المسجلة عنه
ثلاث الف (؟) بالتومان ثلثائة تومان
(الف آلاف؟)
وجه مذکور از موصی که ذکر میروود حاصل میشود :

الوسطانية : (1)

امند (آمد؟) .	مجنکرد .	کیتی .	سپهر (اسپر؟) منورس ؟ .
دیرجان .	طرا بزون .	اتراک ولایت ارزن الـروم .	
ارزنجان .	کاخ .	خربرت .	جسکزاک .
دفرکی .	بایرت .	سیواس .	قیصریه .
(93 ^b) دوه لو .	توقات .	اماسیه .	مرروان . (2) عثمانجق .
انکوریه .	قنقریه .	آقسرا .	قونیه .
سفر الحصار .	قراحصار .	قراجه طاغ .	معدن کش بازار (3) .

الاولجات :

قرامان	اولاد حمید	طفزولو	امور بیک
کرمان	اورخان	کردوبه بولی (4)	قسطمونیہ
اکریدر	سینوب	محدوده اوج تام شد	

Bu hisap 1349-50 senesi vergilerinin tahsildarlar tarafından devlet hazinesine teslim edilmiş olduğunu tesbit etmek üzere h.751 senesi başında (1350 senesi martında) tertip edilmiş ve her vilâyetin hisabı üzerine kırmızı mürekkeple حاصل kelimesi yazılmıştır. Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde namına sikke darbolunan Tuğatimur-Hanın, Anadolu'da Erdene-Beyin zamanına tesadüf eden bu kayıt şayanı dikkattir. Kitabın diğer bir yerinde (Ver. 57^a) Diyarî - Bekir vilâyetinin (موصل و اربیل) (سنجاریه رأس المین، میافارقین، موش، موصل، اربیل) 1430 senesindeki vergi hisabı (مقرر اموال الديوانية) da vardır.

(1) Orta-Anadolu demek olsa gerektir.

(2) مرزوان = Merzifun.

(3) Bu «Gümüş-Pazar», «Karaça-Dağ», (galibâ Afyon-Eskişehir arası) ile bir sırada konulmuş olması şayanı dikkattir.

(4) İbn-Fadl-allah al-Umrî: کردیه بولی; İbn-Batuta (Türkçesi), I, 350; Gibbons: کردی بولی; (Türkçesi), 267; 269: Kürede ve Boli.

IX

Buraya bir de İlhanlı memleketindeki devlet memurlarının ma-
aşları hususunda İbn - Fadl-allah al-'Umarî'nin Nizâm ad-Dîn at -
Tayyârîden naklettiği ve ondan alınarak kısmen Qalqasandîde de
derc olunan (1) malûmatı metniyle beraber ilâve ediyoruz. «T», II.
s.279; «A», ver. 66-67 b:

وحدثني هذا الفاضل نظام الدين ابو الفضائل يحيى بن الحكيم الطيارى بكثير من
احوال هذه المملكة وقواعد ملوكها وترتيب جنودها وجيوشها فما حدثني ان
السلطين بها لا التفات لهم الى امر ولا نهى في البلاد ولا في متحصلات الدخل والخرج
فيها بل الوزير هو حامل هذه الاعباء وله التصرف المطلق في الولاية والعزل والعطا
والمنع لا يشاور السلطان الاعلى ما جل من المهمات وفي ما قل من الامور بل هو السلطان
حقيقة وصاحب البلاد معنى واليه ترجع الامور كلها واليه عقدها وحلها فاما امر
الجيوش والعساكر فالى كبير امراء الالوس وهو المسمى بكلارى بك اى امير الامراء
كما كان قتلوشاه مع السلطانين محمود غازان واخيه محمد خدابنده وجوبان مع خدابنده
ثم بعده مع ولده السلطان بوسعيد بها درخان وهذا القايم الآن الشيخ
حسن بن حسين بن آقينا مع قانه السلطان محمد بن طشتمر بن استنمر بن
عنبرجى (2) وامراء الالوس
اربعة بكلارى بك وثلاثة آخر
ويسمى هؤلاء الاربعة امراء القول
ويشترط ان يكون هؤلاء هم
الذين تكتب اسماؤهم في اليراليغ
والفرمانات بعد اسم السلطان
ثم بعد اسم الوزير ولا يتوقف
في كتابة اسم من الاسماء ممن

وحكام دولة : «al-Ta'rif» den :
هذا السلطان امراء الالوس وهم اربعة اكبر هم
بكلارى بك وهو امير الامراء كما كان قتلوشاه عند
غازان وجوبان عند خدابنده ثم عند ابى سعيد وهو لا
الامراء الاربعة لا يفصل جليل امراء الاربعة فمن
غاب منهم كتب في اليراليغ وهى المراسيم كما يكتب
لو كان حاضراً ونائبه يقوم عنه وهم لا يمضون امرا
الا بالوزير والوزير يمضى الامور دونهم ويامرونهم
فتكتب اسماؤهم والوزير هو حقيقة السلطان وهو

(1) Subh al-A'sha, IV, 423 - 426; bu müellif İbn Fadl-allah'ın «al-Ta'rif» nam eserinden istifade etmiştir.

(2) T, A: عمرجى; Q: عمرجى; Aynî ('İqd al-Cumân; 737 sene vakasında) محمد بن عنبرجى; Mirxond ve Xondemir: Muhammed ibn Toli - Qutluğ (Yol-Qutluğ; bq: d'Olson, IV 723) İbn İsentemur (d' Olson: Qoyet) İbn Mengü-Temur İbn Hulâgû.

هو غايب منهم عن الاردو بل | المفرد بالحديث في المال والولاية والعزل حتى في جلالت
تكتب اسماؤهم كلهم حضر | الامور كما كان بكلارى بك يتحدث في امر العسكر
منهم من حضر وغاب من غاب | بمفرده فاما الاشتراك في امور الناس فيهم اجمعين
وكل ذى سيف لا يخرج امره | وليس للامراء في غالب ذلك من العلم الا ما علم نوابهم
عن القسايم بهذه الوظيفة التي هي امرة امراء الالوس وكل ذى قلم ومنصب شرعى
لا يخرج عن الوزير وطبقات الامراء اعلاها النوين وهو امير عشرة آلاف ثم امير
الف ثم امير مائة ثم امير عشرة هذه طبقات رتبهم لانقص فيها ولا مزيد عليها وطاعة
العسكر لاتزال اسماؤهم في دواوينهم على الافراد بل كل طائفة عليهم في الديوان فارس
معين اذا رسم له بالركوب ركب منهم العدة المطلوبة.

وسالت الفاضل ابا الفضائل يحيى بن الحكيم عن مقدار عدة الجيش فقال اما
المنزل في دواوينهم فايبلغ عشرين تومانا واما اذا ارادوا ركبوا بثلاثين تومانا ومايزيد
يدعياهم اليوم (يعنى بعد موت ابى سعيد خان) في اثبات شمل وشتات آرا لا يتيم
لهم جمع ولا يضمهم وفاق. قلت له فكيف من مقدار مالهؤ لامن الارزاق فقال اما
ما هو مستقر لهم في دواوينهم من زمان هولا كو فلا يرضى احد من كبارهم به ولا
باضاعاف مرات واما الصغار فما يتجاوز منهم ما استقر له قلت فكيف هو المستقر في الديوان
وبكم تقنع كبارهم الآن فقال المقرر من قديم لكل نوين امير تومان تومان وهو
عشرة آلاف دينار راج (1) عنها ستون الف درهم واما اليوم فما يقنع النوين الا
بخمسين تومان وهي خمسة الف دينار راج عنها ثلاثة آلاف الف درهم ومن خمسين
تومانا الى اربعين تومان واما كبيرهم بكلارى بك فالذى استقر لجوابع ثم لمن بعده
ثلاث مائة تومان وهي ثلاثة آلاف الف دينار عنها ثمانية عشر الف الف درهم
مع ما يحصل لكل من امراء الالوس الاربعة من الخدم الكثيرة في البلاد جميعها
عند تقريرات الضمان بها على ضمانها. قال (اى يحيى بن الحكيم) واما
امير الالف ومن دونه فلا يتجاوز احد منهم مقررة القديم في الديوان لامير الالف
الف دينار راج عنها ستة آلاف درهم. واما امير المائة والعشرة وكل واحد من العسكرية
اى الجند فمائة دينار عنها ست مائة درهم لا تفاوت بينهم هذا هو المقرر الجارى من قديم

(1) T: راج; A, Q: راج; Bunların her ikisi de doğrudur; fakat İlhâni resmi divan hisabında „راج“ kullanılmıştır. Ragîdüddin'in kendi zamanında yazılan Topkapı nüshasında, Alâi-Tebrizide ve Risâleyi-Felekiyede, her yerde. vazih olarak راج yazılmıştır.

وانما تبقى مزية اميرالمائة او العشرة انه يأخذ لنفسه شيئاً مما هو للعسكرية ولكل طائفة ارض لنزولهم توارثها الخلف عن السلف من ذلك هولاكو هذه البلاد وفيها منازلهم ولهم بها مزدورع لاقواتهم لكنهم لا يعيشون بالحرث والزرع. هذه جملة ما هو لعاكر ايران مما ازداد وما هو مستقر في الديوان واما الخواتين فالذي لهن الآن منه ما يبلغ للخاتون الواحدة (1) مايتا تومان وهو الفا الف (2) دينار راجع عنهما اثنا عشر الف درهم ومادون ذلك الى عشرين تومان وهو مايتا الف دينار عنها الف الف (3) ومايتا الف درهم. وقالى لى الفاضل ابو الفضائل يحيى بن الحكيم وهذا قديزید ويتقص واما الوزير فله مائة وخسون تومان وهو الف الف وخمسمائة الف دينار راجع عنها تسعة آلاف الف درهم قال ولا يقع بعشرة اضعاف هذا في تقارير البلاد واما الخواجكية من ارباب الاقلام فمنهم من يبلغ في السنة ثلاثين توماناً وهي ثلثمائة الف دينار عنها الف الف وثمنا مائة الف درهم.

ثم قال والذي للامراء والعسكرية لا يكتب به مرسوم لان [A 69b; T. 282; Q: كل طائفة ورثت مالها من ذلك عن آباها وهم على الجهات التي قرر هالهم هولاكو لم تتغير بزيادة ولا نقص الا اكابر الامراء الذين حصلت لهم الزيادات فانه في ذلك الوقت كتب لهم بها بامر القان اصدرها الوزير اعنه ومن الخواتين من اخذ بماله او ببعضه الوقت كتب لهم بها بامر القان اصدرها الوزير اعنه ومن الخواتين من اخذ بماله او ببعضه [بلادا فهي له].

واما الادارات من المبلغ والقرى فانها تبقى لصاحبها كالمالك يتصرف فيه كيف شأمن بيع وهبة ووقف لمن اراد والمعاش لمدة الحياة لا غير والمرسومات والا نعمات قال وهي مالا يحصى قال ومن هو لا المستوفين من له الضبط على اتساع اقطار الممالك قال واما وظيفة القضاة فعادة هذه المملكة ان يكون بها في حجة السلطان قاضى قضاة الممالك وهو يولى في جميع المملكة على تنائي اقطارها الا العراق فان لبغداد قاضى قضاة مستقر بها وفي بلادها جميع عراق العرب وقال لى قاضى القضاة ابو محمد الحسن النورى ان آخر ما استقر له ست قرى وتومان عشرة آلاف دينار في السنة.

Yani : "Fâdıl Nizâm-ad-dîn abû-al-fadâyil Yahyâ ibn al-Hâkîm at-Tayyârî bu memleketin [İlhanlı memleketinin] ahvalinden, hü-

(1) للخاتون الواحدة في السنة: Q.

(2) ألف ألف: Öyle A, G. haşiye; T.

(3) ألفان ألف: Öyle Q; Cod.

kümdarlarının nizamlarından ve ordu teşkilâtından bana epey malûmat verdi. O cümleden biri şudur: burada hükümdarlar kendisine tâbi tükelerin idarî ve malî işleriyle bizzat uğraşmıyorlar. Bütün iş vezirin elindedir. Memuriyetlere tayin ve azil, mal alış-veriş işleri hususunda mutlak hâkim odur. Hükümdarla ancak en mühim işlerde istişâre eder. Diğer hususlarda o, kendisi sultan demektir.

Orduya gelince o, ulus emîrlerinin büyüğü olan „beklerbeki” (beyler beyi) elindedir. Gazan ve Hudâbende (Ulcaytu) hanlar zamanında emîr Kutlu-Şah, Hudâbende ve Abû Sa'îd zamanlarında emîr Çopan ve şimdiki sultan Muhammed ibn Taştîmir ibn Isentemir ibn Anbarcı zamanında Şeyh Hasan ibn Hüseyin ibn Aqbuğa(Calayır)gibi. Ulus emîrleri ise dördttür. Biri beklerbeki, ve „qol”emîrleri tesmiye olunan daha üç emîr. Yarlığ ve fermanlarda hükümdardan sonra bu dört emîrin isimleri, sonra vezirin ismi yazılır. Bu emîrler hükümdarın Karargâhında bulunmadıkları zaman bile imzaları [Q: naibleri tarafından]konuluveriyor. Bütün ordu müntesipleri beklerbekinin, bütün divan memurları ve ruhanîler vezirin ihtiyarındadırlar [Q: amma umumî idareye ait mes'elelerde müstereken iş görürler]. Emîrlerin büyüğü on bin neferi idare eden „noyin”, olup, sonra „binbaşı”, „yüzbaşı”, ve „onbaşı” gelir. Ordudaki rûtpeler bundan fazla veya eksik olamaz. Olup biteni budur. Bütün ordu neferlerinin adı bir bir divanlarda yazılmıştır ve her bölük için de divanda mahsus bir zabî bulunur ki ona atlanmak emri verilince lâzım miktar asker hazır oluyor.

Mûmâileyh Yahyâ ibn al-Hakîm'den ordunun miktarını sormuştum; dedi ki divanlarda kayıtlı olan (daimî) kadro ordusu yigirmi tümene (200,000 e) yetişmez. Fakat isterlerse 30 ve daha fazla tümenle atlanabilirler. Şimdi [yani Abû Sa'îdin vefatı ve hercû merçten sonra] ordu dağılmış, perişandır. Maaş nasıldır dediğimde Yahyâ ibn Hakîm dedi ki: eskiden Hulâgû zamanındanberi divanda muayyen ve mukarrer olan: tümen emîri olan her noyine 10,000 dinarı rabîh, yani 60,000 dirhem. Ama şimdi noyin kırk-elli tümen, yani 500,000 dinar, demek 3,000,000 dirhemden aşağı ile iktifa etmez. Beklerbekine gelince: emîr Çopan zamanında takarrur edip sonra riayet edilen meblâğ 300 tümen, yani 3,000,000 dinar, demek 18 milyon dirhemdir. Halbuki bu dört ulus beyine vilâyetlerdeki tahsil muamelelerinde ve diman tertibatı icrasında yine hisse çıkıyor. Binbaşının ve ondan aşağı zabitanın maaşı divanda (kadroda) muayyen olan miktardan geçemez. Binbaşının maaşı

1000 dinar, yani 6000 dirhem; yüzbaşı ve onbaşının ve neferlerin maaşı ancak yüz dinar, demek 600 dirhemdir. Yani aşağı kısım zabıtlarla neferlerin maaşları arasında fark yoktur. Eskiden takarrur eden usul böyledir. Mamafih yüzbaşı ile onbaşı bölüklerine gelen paradan hisse alıyorlar. Her bölüğün muayyen konak yeri (iqta'ı) vardır ki Hulâgû zamanındanberi seleften halefe miras olarak kalmaktadır. Askerlerin menzilleri orada olup, iâşe için lâzım olan hasılat ta o iqta' lardan gelir; fakat geçinmeleri ziraatle değildir. İran ordusunda askerlerin kadro dahilinde ve haricinde olan maaşları işte bu kadardır. Hatunlara gelince bunlar 200 tümen, yani iki milyon dinar, demek oniki milyon dirhemden yirmi tümen, yani 20,000 dinar, demek 200,000 dirheme kadar maaş alıyorlar. Fakat bundan fazla ve eksik te olabilir.

Vezire gelince maaşı 150 tümen, 1,500,000 dinari rabih, demek 9,000,000 dirhemdir. Fakat o bunun on misli de iktifa etmiyor. Divan memurları olan Xoceki ler (yani İranlı kâtipler ve mülki memurlar) in maaşı 30 tümen, yani 300,000 dinari rabih, demek 1,800,000 dirhem olanları vardır. Bu memlekette tîmâr, zeâmet, kaydi hayat şartile verilen maaşlar, in'âm (Suyurgal) ların hesabı yoktur (1). Böyle varidat bazan 2 000 dinara balığ oluyor. İdraratın paradan ve köylerden gelen varidatı sahibinin milki addolunup, istediğine satar, hediye veya vakf edebilir. Ümeraya ve askerlere verilen iqta' öteden beri irsî milk addolunduğundan suyurgal yerinde kullanılmaz. Bu hususta Hulâgû zamanında takarrur eden usulü değiştirmek, artırmak ve ya eksiltmek yoktur. Yalnız büyük ümera hakkında istisna yapılmıştır. İlhanlıların memleketi her ne kadar geniş ise de yine orasının zabt ve idaresine muktedir maliyecileri vardır.

Kadıların maaşlarına gelince: âdetleri odur ki bunlardan qadı al-qudât olanı hükümdarın nezdinde bulunur. O memleketin bütün aksamına hükmeder; yalnız Irakı - Arab ona tabi değildir, çünkü Bağdadın ayrı qadı al-qudâtı vardır. Qadı al-qudât Abu - Muhammed Hasan al-Ğürî dedi ki onun için son defa takarrur eden maaş altı kariye (iqta') ve senede 10,000 dinar nakit para imiş..

Memlekette ordu ve mülkî memurlara maaş verilmek usulü bütün Moğol devletinde Münke Qaan devrinde takarrür etmişti. Muayyen maaş usulüne en ciddî surette riayet eden şarkî Moğollar, bilhassa Qoblay ve Timur Qaanlar devri olmuştur. Timur

(1) İdrârât, mersûmât, me'îşât - ve kirek - yarağ, mevâcip, suyurgâmisât, vazâif tabirleri hakkında, bq: Risalei-Felekiye, ver. 30a; 'Alâi- Tebrizî, ver. 53 ilh.

-Bekten evvel Çağatay ulusunda maaş sistemi hakkında malûmatımız yoktur. Cuci ulusu, bilhassa Xorezm hakkında yine aynı İbn Fadl-allah al'Umarînin Xorezmli Abdurrahmân al-Tercümân dan naklettiği şu küçük kayıt bulunmaktadır. "T.", 273; "A.", 62 b: *مق صارت هذه المملكة بعد ملوك الخوارزمية الى بنى جنكيز خان استمروا بعساكر خوارزم على حالهم على اقطاعاتهم وكل من كان بيد آبائهم شي هو الان بيذا ابناءهم. والامرا منهم لهم بلاد منهم من يعمل بلاده في السنة مائتي الف دينار راجعا ومادون ذلك الى مائة الف دينار راجع وامال الجند فليس لاحد منهم الا نقود تؤخذ على النطع وكلهم سوا لكل واحد (1) منهم في السنة مائتا دينار راجع*.

Yani : "bu memleket (Xorezm) Xorezmşahlardan Çengiz evlâdı eline geçtikten sonra da Xorezm askerleri evvelce (Xorezmşahlar zamanında) ki İqta'larını muhafaza ettiler. Şöyle babadan oğula miras kalmaktadır. Cuçi ulusundaki [yahut Xorezmdeki] emîrlerin senede 200,000 den 100,000 dinarı rabihe kadar varidat getiren iqta'ları vardır. Ordu neferlerine gelince onların hepsine müsavi olmak üzere saf gümüşten madrup sikkelerden senede 200 dinarı rabiîh verilmektedir".

İqta' ananesine Moğollar pek fazla riayet ederlerdi. Bu hususta esas Çengiz, Münke, Hulâgû zamanında takarrür eden usul idi. Hulâgû İran üzerine yürüdüğü zaman ordusunda bulunan Cuçi ulusu askerlerine Tebrizle Merağayı iqta' olarak vermişti. Bu husus daima Cuçi ve Hulâgû ulusları arasında ihtilâf mevzuu oldu. Mamafî Cuçi ulusu sultanlarına burasının iqta' varidatı veriliyordu. Cuci ulusu sultanlarının ellerini bu iki şehirden yalnız Gazan-Han kat'î surette kaldırmıştır (2). Timur-Bek sefernamelerinden hatta evliya Çelebi seyahatnamesinden anlaşıldığına göre Hulâgû zamanında takarrur eden iqta'a pek son zamanlara kadar riayet edilmiştir. Gazan-Han zamanında ordu iqta'atı meselesine ait Reşidüddin de (ver. 327 a - 330 a), Risalei-Felekiyede mün-deriç malûmatı ve o zamana ait Anadolu'daki İqta'lar hakkında elde mevcut diğer malûmatı ayrıca tetkik, ilk Rus, Osmanlı, Safavî an'anat ile mukayese etmek icap eder. Şimdilik öğrenebildiğimiz şu ki İlhanî memleketinin diğer aksamında olduğu gibi Anadolu'da da tatbik edilen memur ve zabitan maaşı Hulâgû zamanından İbni Fadl - Allahın muasırı olan sultan Muhammed ve Şeyhî-Hasan Celâyir zamanına kadar frank hisabı ile (3) şu şekilde olmuştur :

(1) W. Tiesenhansen, Recueil de matériaux relatifs à l'histoire de la Horde d'Or, s. 222, 224.

(2) Y. orası, s. 217-218. (al'Umarînin istihbaratı) .

(3) İlhanî devletinde müstamel dinar-rabiîhin o zamandaki ıstira kuvvetine, Mısır,

	Senede	Ayda
Beklerbeki	9,000,000 altın frank	750,000 frank
Tümen emîri olan		
noyın evvelce	30,000	2,500
Aynı emîr 1340 senelerinde	1,500,000	6,500
Binbaşı	3,000	250
Yüzbaşı, Onbaşı ve neferler	300	25
"Xatunlar,, (büyük xatun)	6,000,000	500,000
Küçük xatun	60,000	50,000
Baş vezir	4,500,000	375,000
Büyük mülki memurlar	900,000	75,000
Qadi-al-qudât tümen emîr- lerinin eski maaşıyla bir derecede	30,000	2,500

Münşi Muhammed Hindûsah (1) İlhanî Moğol ve Celâyir devlet teşkilâtına ait verdiği malûmat sırasında yalnız 1360 senesinde „Ulus-Beki”nin maaşı eski usul üzere senede 100,000 dînar (ده تومان) ve mustevfi al-memâlikin maaşı 25,000 dinar olduğunu kaydetmiştir; diğer mansabların maaş miktarı gösterilmeyip yalnız mukarrer bütçeye göre senede şu kadar dînar (چندین دینار, کذا دینار) verileceği „Divan” ehillerine hitaben yazılmıştır. Bununla beraber Muhammed Hîndûsah devlet bütçesinden maaş alan memurları bir bir sayıyor; devlet bütçesi haricindeki menbalardan maaş alan zevatı, meselâ evkaftan alan ulema ve meşâyihi, ve yahut masraflarını, köylerden ve pazarlardan çıkaran eşhasıda ayrıca zikrediyor.

Bütçe üzerine maaş alanlar : ulus-beyi, tümen-beyi, binbaşı, yüzbaşı, onbaşı, ülke-beyi (vali), yarguçı (mahkeme reisi), daruğa (شحنة), garnizon başı, kumandan), basqaq (vali ve tahsildar) lar, baxşi (moğolca-türkçe kâtibi), vilâyet mutasarrıfları, darphane müdürü, bükavul (intendant), yasavul (ordu müfettişi), yurtçı-beyi, bularguçı, vezir, nâibi-saltanat, mustevfi ve istifa memurları, uluğ - bitikçi, nazırı memâlik, muşrifi-memâlik, munşii-memâlik, vezir nayibi, defterdârı-memâlik, tutqavul (Jandarm), reis (polis), qadi al-Qudat, qadî (2). Zekât, öşür, ve evkaftan maaş alanlar : naqib-al-nu-

Bizans, Hint, Mağrib ve Ceneviz altın paralarile sarraf muamelesindeki fiyatına ait malûmat „Moğol ülkelerinde para sistemi,, makalemizde buluna bilir.

(1) Bu müellifin eseri (Düstur al-kâtib fi ta'yini-al-merâtib) hakkında bk: Hammer, Gold Horde, 192; Flügel, Hammer-Handschriften. S. 171-177; ve Catalog, I, 235; Rieu, Suppl. Pers, 122; Z.V.O. XIII. 015. İstanbulda çok güzel nushaları vardır; ez-cümle Ayasofya, N.3869.

(2) Ayasofya N. 3869, ver. 177b-211 a.

qabâ, evkaf müdürü, müderrisler, hatipler, fakihler, hanekah şeyihleri, hastahane müdürleri, kadılık kâtipleri, zekât âmilleri, imam, ve müezzinler(1). Muhtesip ise pazarcılardan ve dükkânlardan ayrıca para toplarlardı (2); tüccarların ticaret kervânlarının yolda emniyetine nezaret eden "kervân sâlâr," ve "tuftkavul," lara verilecek maaş yine muayyen olup Divan tarafından veriliyor ve kervanlardan mahsus toplanıyordu (3). Maaşları bütçeden olan memurlar hakkında verilen ferman (yarlıg) lardan Celâyir sultanlarının maaş babında yine İlhanilerin mukarreratını esas ittihaz ettikleri görülmektedir, ki mogol defterlerince mukarrer olan maaşın sene be sene, ziyade nuksansız verilmesi lüzumu vazihen kaydedilmiştir. Nakit para istemeyip muayyen bir yerin varidatı verilmesini arzu eden memurlar için de müsaade edildiği takdirde bu husus ayrıca kaydedilmiştir (4). Her halde fermanlara

(1) Y. orada. ver. 212b-225b.

(2) Y. orada. ver. 219 b.

(3) Y. orada. ver. 208 : جماعت کروایان رسمی که معهود است واز دیوان مقرر شده :

و صورت آن برلوسی که منقوش و معلق است نوشته بی زیادت و نقصان با او جواب گویند تا
او بدیوان رساند دیگری درکار او دخل نکنند .

(4) Y. oradada. ver. 183 : اصحاب دیوان مرسومی که بنام بخشی کاتب مغولی نویس :

. که در دفاتر مغولی مقرر بوده باشد سال بسال با او جواب گویند

اصحاب دیوان بزرگ مرسومی که بنام بوکاول مقرر : yine bukavul hakkında, ver. 185b
. باشد ودر دفاتر مثبت با او جواب گویند .

اصحاب دیوان مرسوم بوکاولی بوجی که در دفاتر مثبت و مسطور باشد : ver. 185b
. با او جواب گویند و چیزی قاصر نکنند بنام او مقرر گردانید

اصحاب دیوان مرسوم بوکاولی در دفاتر مثبت کنند و چنان سازند که سال : Ver. 186a
بسال از موضعی مرجو الحصول بدو واصل کرد و بفراغت خاطر بدین حطیر قیام تواند نمود
. تا عمدت پیوندد .

اصحاب دیوانی بزرگ مرسومی که در دفاتر بنام یاساول : yasavul hakkında ver. 186a
مجرى و مقرر باشد سال بسال بر مواضع مرجو الحصول حواله کنند تا پاسانی بدورسد
و اگر در عوض مرسوم موضعی دیوانی با تمغا التماس کنند تا تصرف گرفته هر سال مرسوم
خود از مباشران آن موضع و تمغا استیفا نماید ملتزم او میبذول داشته مقرر و مسلم دارند
اصحاب دیوانی بزرگ : Ver. 197a . واز دیوان رانجیا حوالتی نکنند و مزاحم نشوند
مرسوم یا ساولی که بوجی که دفاتر دیوان بر کمیت آن مشتمل است سال بسال با او جواب
. گویند واز نقص و تنقیص محترز و محتجب باشند .

و مرسوم مالی و مرسوم خارجی که این منصب را مجرى : Ulug-bitikçi hakkında, ver. 196a
و مقرر باشد ودر دفاتر بنام الخ بتکجیان سابق محضی و مثبت شده بر همان قرار با او وکا
. ششکان او جواب گویند و بروات بر مواضع اطلاق کنند که ارادت او باشد .

bakılırsa İlhanî memleketinde, maaşların bütçede tesbit olunan şekline riayet hususuna çok itina edilmiştir.

Bundan maada 'Alâî Tebrîzî (ver. 65-66, 85-88, 91-98, 94) ve Risâlei - Felekiyede (meselâ ver. 77) memurin maaş miktarlarını gösteren kadro listeleri vardır ki mustakil tetkikat mevzuu teşkil eder .

Tashih:

Sah . 4, yukarıdan satır 3: *مال* yerine *مال*;

5, aşağıdan satır 5: "avâmil," yerine "avvâl," okunmalı.

11, haşiyedeki kitabın tam unvanı şudur :

G.J. Bratianu, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris, 1929.

وہر سال از اصل مال و متوجہات دیوانی : Mustevfi-Memalik hakkında, ver. 194a :
مبلغ بیست ہزار دینار زر راج بارسوم خارجی کہ معہود مستوفیان بودہ با او ونواب و کاشتکار
او کہ درہر طرف از اطراف ولایات باستیقا تعیین کردہ باشد جواب کویند و اگر اورا
ارادت باشد کہ بتوجہات مواضع مرجو الحصول مقاصد و مستغرق کردانیدہ سال بسال از انجا
تصرف نمایند بر آن موجب بتقدیم رسانند واجابت ملتئم او لوازم شمرند .